

Studia Biblica Slovaca

2/2013

5

Ročník 5

2013

Číslo 2

Studia Biblica Slovaca

Offprint

Studia Biblica Slovaca je časopis zameraný na skúmanie Svätého písma Starého a Nového zákona predovšetkým zo stránky filologickej, historickej, exegetickej a teologickej.

Ročník V (2013), číslo 2

Vydáva Rímskokatolícka cyrilometodská bohoslovecká fakulta Univerzity Komenského v Bratislave, Kapitulská 26, 814 58 Bratislava 1, IČO 0039786510.

Šéfredaktor: Blažej ŠTRBA (Badín)

Redakčná rada: Jaroslav BROŽ (Praha, CZ) – Peter DUBOVSKÝ SJ (Roma, I) – Pavol FARKAŠ (Nitra) – Juraj FENÍK (Košice) – Sr. Júlia Daniela ISKROVÁ OP (Ružomberok) – Róbert JÁGER (Prešov) – Jozef JANČOVIČ (Bratislava) – Róbert LAPKO (Košice) – Libor MAREK (Roma, I) – Milan SOVA (Bratislava) – Peter ŠOLTĚS (Oestrich-Winkel, D) – Jozef TIŇO (Bratislava) – František TRSTENSKÝ (Spišské Podhradie) – Pavel VILHAN (Badín) – Sr. Gabriela Ivana VLKOVÁ OP (Olomouc, CZ)

Za lektorovanie všetkých článkov zodpovedá redakčná rada.

Výkonný redaktor: Martina Korytiaková

Jazyková úprava: Elena Slaná

Obálka: Michal Martinka

Na príprave publikácie sa podieľali aj Róbert Horka, Branislav Kľuska, Miloš Lichner SJ, Mária Mihulcová a Július Pavelčík.

Príspevky v slovenčine alebo češtine, alebo knihy na recenziu prosíme adresovať na jednu z adries:

Redakcia *Studia Biblica Slovaca*, Banská 28, 976 32 Badín (Slovakia), tel.: (00421) 048/418 26 02, redakcia@biblica.sk, www.biblica.sk,

František Trstenský, Teologický inštitút, Spišská Kapitula 6, 053 04 Spišské Podhradie (Slovakia), tel.: (00421) 053/419 41 80, f.trstensky@gmail.com.

Príspevky sa požadujú v elektronickej podobe (najlepšie pripojeným dokumentom e-mailu), podľa možnosti v textovom editore Microsoft Word (formát A4, typ písma Times New Roman, riadkovanie 1,5). Ak sú používané iné fonty písma pre hebrejčinu a gréčtinu ako v programe BibleWorks, tak upresniť aké, prípadne preposlať používaný font spolu s príspevkom. Príspevok typu štúdia, poz-námka alebo reflexia musí byť doplnený zhrnutím nie dlhším ako 150 slov a jeho anglickou verziou, anglickým názvom príspevku, max. piatimi kľúčovými slovami v slovenčine a angličtine, zoznamom bibliografie podľa bibliografického štýlu a kontaktom na autora príspevku. Nevyžiadané rukopisy sa nevracajú. Redakcia si vyhradzuje právo upraviť titulok a vykonať potrebnú jazykovú a štylistickú úpravu prijatých príspevkov. Viac na www.biblica.sk.

Objednávky môžete posielat' na mailovú adresu vydavateľa (kniznica@frcth.uniba.sk), redakcie (redakcia@biblica.sk) alebo knižnice Kňazského seminára sv. Františka Xaverského v Badíne (kniznica@xaver.sk).

Bankové konto: 4016292755/7500, IBAN: SK19 7500 0000 0040 1629 2755

Články časopisu sú abstrahované v troch svetových periodikách: *Old Testament Abstracts* ISSN 0364-8591, *New Testament Abstracts* ISSN 0028-6877 a *Elenchus of Biblica*.

Studia Biblica Slovaca

Printed in Slovakia. Vychádza dvakrát do roka.

Cena: 6 €

ISSN 1338-0141

EV 3744/09

Vývoj koncepcie božstva v Izraeli v predexilovom období

Adriana Alexyová

Úvod

Odpoveď na otázku, ako sa vyvíjal pohľad Izraela na svoje božstvo v predexilovom období, budeme hľadať vo výsledkoch výskumu súčasných biblistov, ktorí využívajú výsledky bádania aj v iných vedných odboroch (napr. v religionistike, archeológii a starovekých filológiách), a to najmä Marka S. Smitha, profesora na New York University. Príspevok má charakter diachrónnej prehľadovej štúdie a jeho cieľom je ponúknuť stručný teologicko-dejinný kontext pre exegézu biblických textov.

Pre lepšie uvedenie do témy rozšírime oblasť nášho pozorovania v čase i priestore. Po úvodnej definícii pojmu „božstvo“ v prvej kapitole začneme v druhej kapitole už v LB, a to v Ugarite. Ukážeme súvis medzi ugar. náboženstvom a náboženstvom Izraela a stručne charakterizujeme ugar. koncepciu božstva podľa M. S. Smitha pomocou štvorstupňovej matrice panteónu. V tretej kapitole prejdeme do Kanaánu IA a predstavíme protoizraelské náboženstvo ako „kanaánske dedičstvo“, spolu s charakteristikami božstiev Izraelových susedov. V štvrtej kapitole napokon sústredíme pozornosť na predexilový Izrael. Charakterizujeme božstvá Ela a JHWH a uvedieme vzťah JHWH k rôznym božstvám, ktoré sa v Izraeli uctievali. Nakoniec podáme, ako sa menila štvorstupňová hierarchia izraelského panteónu v jednotlivých historických fázach.

Hoci výrazy „monoteizmus“ a „polyteizmus“ podľa M. S. Smitha postdatujú bibl. diela a v súčasnosti sa diskutuje o tom, či sa vôbec má po nich siahť, budeme ich používať ako pomocné pojmy pre uctievanie buď jedného božstva (monoteizmus), alebo viacerých božstiev (polyteizmus)¹. To, ako sa

¹ Málo ľudí na SBV by totiž rozumelo otázke: „Ste monoteista alebo polyteista?“ Mnohí by však rozumeli, čo znamená uctievať viac ako jedno božstvo, keďže tento druh

menilo vnímanie božstva, začneme skúmať s vedomím, že tieto výrazy majú svoje obmedzenia². Aby sme lepšie vnikli do vtedajšieho myslenia, slovo „boh“ budeme používať ako apelatívum aj v prípade JHWH pre diachrónne znázornenie jeho postavenia v náboženstve Izraela v IA a tiež pri všeobecných zmienkach o božstve Izraela, okrem prípadov, keď budeme mať na mysli koncepciu jediného Boha.

1 Čo je božstvo?

Skôr než predstavíme panteóny SBV súvisiace s náboženstvom Izraela, položíme si základnú otázku: Čo je to „božstvo“? Táto oblasť skúmania je na rozhraní medzi teológiou a religionistikou: teológia kladie normatívne otázky, čo máme veriť a kto je Boh, religionistika sa pýta, čo ľudia verili a čo božstvá vrátane JHWH robili alebo predpokladalo sa, že robili, a čím boli. V sem. zoznamoch božstiev sa podľa M. S. Smitha³ nachádzajú nielen bohovia, ale aj iné javy: obludní kozmickí nepriatelia, démoni, žijúci i mŕtvi králi či zosnulí vo všeobecnosti, božské zobrazenia a stĺpy, ako aj vztýčené kamene a iné kultové prvky a miesta. Akkadčania na označenie „božského“ používali špeciálny znak, ktorý platí nielen pre bohov, ale aj pre iné javy ako démoni, hviezdy, obrovské tvory či legendárni hrdinovia ako Gilgameš a Enkidu. „Božstvom“ teda neboli len bohovia, ale aj množstvo sprievodných javov. Vyplýva z toho, že „božstvom“ je to, čo je podstatne väčšie ako človek, teda božské je nie ľudské: „Ja som boh, a nie človek“ (Oz 11,9; porov. 1 Sam 15,29; Iz 31,3; Ez 28,2; Jób 9,32). Božstvo a ľudstvo zvyčajne predstavujú dve rôzne časti skutočnosti (porov. Sdc 9,9; 1QM 1,11; KTU 1.4 VII 51). Toto je východiskový bod pre ich porozumenie. Často vidíme, ako sú božstvo a ľudstvo odlišné a zároveň analogické.

„Božstvo“ sa dá vysvetliť aj etymologicky. Vyjadruje ho akk. *ilu*, ugar. *'il*, hebr. *'ēl* „boh“. Vedci sa zhodujú, že výraz je odvodený od **j/wl* „byť vynikajúci, silný“. Tomuto výrazu v hebrejčine zodpovedá *'ayil* „vodca“,

výrazov sa našiel v náboženskej literatúre SBV. Ani mnohé iné pojmy, ktoré biblisti pravidelne používajú, v čase HB neexistovali. Ďalším takým anachronizmom je slovo „náboženstvo“, ktoré zahŕňa oddelenú skupinu javov, odlišnú od iných sfér ľudského života.

² Porov. SMITH, *The Memoirs of God*, 2.

³ Porov. SMITH, *The Origins of Biblical Monotheism*, 6-8.

niekedy „baran“. Koreň slova môže byť tiež základom pre hebr. **'ēyāl* (porov. napr. Ž 22,20) alebo ugar. *'ul* (porov. KTU 1.14 II 35) či *'awl* (porov. KTU 1.12 II 57) s významom „sila“⁴. Táto etymológia pomáha pochopiť, že božské sa pokladalo za väčšie než ľudské, no sama osebe nemôže vystupovať ako všeobecne prijateľný argument.

Ďalším spôsobom skúmania „božstva“ SBV je štúdium ugar. textov a iných západosem. záznamov, Biblie a ďalších korpusov zo Sýrie a Mezopotámie⁵. Umožní nám to získať všeobecnejší obraz „božstva“ v každej z týchto kultúr. Tento prístup kontrastuje s inými, najmä s porovnávacím, ktorý sa pokúša o typológiu „božstva“⁶.

Náboženstvá SBV v LB a IA boli polyteistické. Ani izraelské nebolo výnimkou.

Polyteistická koncepcia božstva sa však nesmie chápať len ako súbor niekoľkých bohov a bohýň, ale skôr ako systém usporiadanej interakcie vo svete božstva, kde každý z bohov a bohýň vládne nad tým, za čo je zodpovedný. Takýto systém pomáha organizovať svety živých a mŕtvych. Panteón s koncepciou vlády a poriadku odzrkadľoval západosem. spoločnosti. M. S. Smith a L. Handy⁷ ho predstavujú ako štvorstupňovú hierarchiu:

1. autoritatívne božstvá,
2. hlavné aktívne božstvá,
3. remeselnícke božstvá,
4. poslovske božstvá.

⁴ Pre jeho použitie vo význame „moc“ pozri diskusiu v SMITH, *The Origins of Biblical Monotheism*, 7.

⁵ Pre prehľad bibliografie o súčasnom výskume západosem. božstiev pozri napr. SMITH, *The Early History of God*, xii-xvi. Slovenský čitateľ ocení charakteristiku svetonázoru archaických spoločností a prehľad mytológií SBV v KARDIS, Geografické a náboženské prostredie náboženstva Izraela, 174-198.

⁶ T. M. Ludwig rozoberá dve typológie: kozmickú, založenú na priestore či sférach (božstvá neba, počasia, zeme a podsvetia), a sociálnu, založenú na pôsobení na vitálne záujmy ľudstva (stvorenie a ochrana spoločnosti a poriadku; obrana a vojna; plodnosť a blahobyť; zdravie, choroby a smrť; ezoterické poznanie a mágia). Tento prístup však môže božstvá kategorizovať bez ohľadu na skúmané kultúry. Porov. SMITH, *The Origins of Biblical Monotheism*, 8.

⁷ Prvýkrát ho vo forme matrice predstavil M. S. Smith v SMITH, *Divine Travel as a Token of Divine Rank*, 359 a rozoberal v SMITH, *The Origins of Biblical Monotheism*, 45-53. Porov. tiež NIEHR, „Israelite” Religion and „Canaanite” Religion, 28; SMITH, *The Origins of Biblical Monotheism*, 220-221.

Učenci zároveň rozlišujú medzi „ľudovým“ a „oficiálnym“ náboženstvom, pretože nie všetci ľudia v rovnorodej kultúrnej komunite mali tú istú vieru či praktiky. Odsúvali na okraj tú vieru a rituály, ktoré sa nachádzali za hranicami „normy“. Za „oficiálne“ sa pokladali „formálne“ formy náboženstva, ktoré sa spájali s náboženskými autoritami, štátom podporovanými miestami a nábožensky či politicky dominantnými inštitúciami, na rozdiel od „ľudových“ foriem náboženstva, ktoré často predstavovali lokálne tradície alebo vieru a rituály neodborníkov (označovaných ako „masy“ či „laici“), alebo neschválené skupinami „formálneho“ náboženstva, či dokonca protichodné⁸.

2 Ugarit a koncepcia ugaritského panteónu podľa M. S. Smitha

Hoci ugar. náboženstvo sa nemá zahŕňať do diskusie o kanaánskom a izraelskom náboženstve, pretože nie je kanaánske či preto, lebo Ugarit je časovo i geograficky vzdialený od Izraela⁹, ugar. texty sú podľa M. S. Smitha podstatné pre štúdium starovekého Izraela. Neodkazujú len na kanaánske miesta ako Týrus, Sidon atď., ale obsahujú aj tradície spojené s Kanaánom. Vykopávky v Ugarite nadobudli veľký význam pre rekonštrukciu dejín náboženstva v Sýrii a Palestíne LB¹⁰. Širšia literárna tradícia medzi Levantou LB a bibl. materiálom zahŕňa ugar. texty i kanaánske listy z El-Amarny. Slovník najstarších izraelských básní a ugar. textov prezrádza kontinuitu v literárnej tradícii týchto dvoch korpusov¹¹. Tento súvis medzi ugar. a izraelským

⁸ Pre bližšie vysvetlenie pozri STAVRAKOPOULOU, “Popular” Religion and “Official” Religion, 37-58.

⁹ Ugar. literatúra spadá do obdobia cca 1350 – 1150 pred Kr. Mestské kráľovstvo Ugarit s osídlením cca 8000 – 1150 pred Kr. bolo kozmopolitné a centralizované, zatiaľ čo Izrael, ktorý vznikol v období zániku Ugaritu, bol skôr vidiecky, topograficky a územne rôznorodý, s dlhším obdobím literárnej tvorby (cca 1150 – 160 pred Kr.), s centralizovanou monarchiou, ktorá vznikla až v IA I z rodovo založenej kultúry. Porov. SMITH, *The Origins of Biblical Monotheism*, 16-17.

¹⁰ Biblistom sa po prvýkrát dostali do rúk mytologické a rituálne texty v západosem. jazyku a to malo vplyv na výskum izraelského náboženstva 1. tis. pred Kr. Porov. NIEHR, “Israelite” Religion and “Canaanite” Religion, 24.

¹¹ Ugar. a raná izraelská literatúra mali podobné všeobecné jazykové parametre, spoločenskú štruktúru, náboženskú terminológiu a praktiky (modlitby, obety a náboženskú skúsenosť) a tiež koncepciu božstva, čo však neznamená, že sa medzi ne má dať znamienko rovnosti. V súčasnom štádiu ich výskumu M. S. Smith pokladá za dôležitejšie všimnúť si

náboženstvom sa nesmie chápať ako poukázanie na jedno alebo „to isté“ náboženstvo, ale na širšiu náboženskú tradíciu, rozšírenú medzi západosem. národmi, vrátane Izraelitov. Mnohí dávajú ugar. polyteizmus do kontrastu s izraelským monoteizmom, no zabúdajú na fakt, že ten sa objavil až uprostred izraelskej histórie. Hoci ugar. texty sa neoznačujú za kanaánske, ich mýtické narácie sa v IA preniesli do oblastí, známych z Biblie ako Kanaán a Izrael. Bibl. texty tiež vykazujú znaky týchto mýtov a poukazujú na ich existenciu v národe žijúcom na pobreží, ktoré bibl. autori pokladali za Kanaán¹². Koncepciu ugar. božstva odrážajú texty nájdené v Ras Šamre (Ugarite), niektoré informácie z El-Amarny, Alalahu, Katny a iných, menej dokumentovaných centier.

M. S. Smith kombinuje vyššie spomínané prístupy k skúmaniu „božstva“ SBV a študuje hlavné koncepčné štruktúry, ktoré ugar. a izraelská spoločnosť použili na svoje vyjadrenie náboženskej skutočnosti¹³. Po základnom rozdelení božstiev na kozmických nepriateľov a priaznivé antropomorfné božstvá¹⁴ rozčleňuje priaznivý ugar. panteón, božskú radu¹⁵, na štyri hierarchické stupne¹⁶:

rozdely v paralelách, najmä ich odlišnosti od širšej západosem. kultúry, v ktorej ugar. texty tvoria najviac zastúpené mimobibl. svedectvo. Porov. SMITH, *The Origins of Biblical Monotheism*, 17.

¹² Porov. SMITH, *The Origins of Biblical Monotheism*, 16-18.

¹³ Porov. SMITH, *The Origins of Biblical Monotheism*, 27-80.

¹⁴ Toto rozdelenie zodpovedá základnému antropologickému priestorovému rozlíšeniu na „perifériu“ v opozícii k „centru“ (alebo „človeku“), ktoré udávalo koncepčné rozdelenie času a priestoru na to, čo je kultivované, a na to, čo je nekultivované. Uprostred „centra“ leží domácnosť, ktorá vyjadruje bezpečie a ochranu, rodinné dedičstvo a krajinu. Toto centrum je tiež miestom domácich konfliktov. „Periféria“ leží na prechodnej zóne medzi „centrom“ a vzdialenými kozmickými skutočnosťami mimo ľudskej skúsenosti a kontroly. Niektorí odborníci hovoria o troch zónach: „centre“, „periférii“ a „za perifériou“. Božský priestor sa zvyčajne delí na božstvá a démonov. V pozemskej či horizontálnej úrovni božstvá obývajú „blízke“ miesta, na rozdiel od „netvorov“ či „démonských síl“. Božstvá majú v „centrách“ ľudskej civilizácie vyhradené posvätné vrchy alebo kultové miesta, ktoré sa dotýkajú nebies, kde božstvá žijú. Kozmickí nepriatelia sa zdržujú v podsvetí alebo svetovom oceáne. Priestor sa používa na vyjadrenie blízkosti božstiev, ktoré udeľujú požehnanie, a kozmického súperenia. Centrálnym miestom, kde božstvá hodujú, je Baalov vrch Cafon, nazvaný aj „príjemné miesto“. Ide o všeobecný výraz, ktorý v bibl. textoch vyjadruje centrálny bod sveta. Neskoršie bibl. texty ho predstavujú najmä ako záhradu, s narážkou na božský rozkvet centra. Najznámejšou je „záhrada Eden“ z Gn 2–3. V Ugarite je centrom kráľovstvo Ugaritu a jeho hranice vyznačuje Egypt a Egejské more. Perifériu charakterizujú „skaly a chrastie“. Rozdelenie sa týka aj božských

1. El, Ašera,
2. „sedemdesiat synov Ašery“,
3. Košar-Chasis,
4. slúžiacie božstvá.

Prvý stupeň patrí Elovi, ktorý predsedá panteónu a vydáva rozhodnutia. Jeho manželka Ašera ovplyvňuje tieto rozhodnutia a vystupuje v role kráľovskej manželky, ktorá sa prihovára u svojho manžela v politických záležitostiach, vplývajúcich na blaho jej synov. Druhý stupeň tvoria kráľovské deti, nazvané „sedemdesiat synov Ašery“ (porov. KTU 1.4 VI 46)¹⁷. Sú to, okrem iných, hlavné postavy panteónu: Anat, Ašart a Aštar (Večernica a Zornička)¹⁸, Šapš (Slnko), Jarich (Mesiac), Šachar a Šalim (Úsvit a Súmrak)¹⁹, Rešef (Mars?) a Baal ako boh vojny/búrky. Baal je tu outsider, no v určitom synovskom vzťahu k Elovi ako iné božstvá. Tento stupeň charakterizujú boje a konflikty. Mnohé božstvá majú nebeský či astrálny charakter, tri páry

síl. Najzákladnejšie rozdelenie zahŕňa na jednej strane božstvá, ktoré uspokojujú ľudské potreby, a na druhej strane božské netvory, ktoré ľudí ohrozujú z „periférie“. Je tu však aj iný základný rozdiel. Priaznivé božstvá sú antropomorfné, deštruktívne božstvá majú ohavnú či nedomácu povahu. Ich zvieracie podoby sa tiež rozdeľujú na dva druhy. Priaznivé božstvá predstavujú domáce zvieratá (býk, krava, teľa, vták), deštruktívne božstvá divé zvery (had s obrovskými rozmermi a niekoľkými hlavami – drak). Podrobnejšie pozri v SMITH, *The Memoirs of God*, 88-101.

¹⁵ Staroveké texty sa často odvolávajú na božstvá ako na „radu“ či „zhromaždenie“. Táto božská spoločenská štruktúra je prevládajúcim spôsobom, ako predstaviť bohov a bohyne ako skupinu. Stretávame sa s tromi základnými výrazmi: „zhromaždenie bohov“, „zhromaždenie božských synov“, „zhromaždenie rady“. Porov. SMITH, *The Memoirs of God*, 101. V Ugarite je božstvo charakterizované aj obrazom rodiny s rovnakými postavami a analogickými funkciami ako v rade, preto na prvý pohľad môže vzniknúť dojem, že charakteristika je duplicitná.

¹⁶ Porov. SMITH, *The Origins of Biblical Monotheism*, 45-58; SMITH, *The Memoirs of God*, 101-105.

¹⁷ Texty však nikde explicitne nespomínajú, že aj členov božskej rady je sedemdesiat. M. S. Smith to predpokladá na základe epigrafických a archeologických nálezov z Emaru, podľa ktorých malo miestne božské zhromaždenie sedemdesiat členov. Porov. SMITH, *The Number*, Elektronická komunikácia.

¹⁸ Aštar je mužským náprotivkom bohyne Ašart. Obaja sa spájali s nebeským telesom Venušou. Porov. STEHLÍK, *Ugaritské náboženské texty*, 288.

¹⁹ Toto božstvo vystupuje v páre ako dvojča. Ide tiež o venušovské božstvo, niektorí ho uvádzajú aj ako Zorničku a Večernicu. Meno boha Šalima sa objavuje v názve mesta Jeruzalem a v menách dvoch Dávidových synov – Absolóna a Šalamúna. Porov. STEHLÍK, *Ugaritské náboženské texty*, 298.

označujú časti dňa. V dennom cykle, nad ktorým vládne El, vidíme vyjadrenú symetriu kozmu. Mnohé božstvá sú spojené s prírodnými javmi²⁰; charakteristikou druhého stupňa je aj plodnosť. Tretí stupeň je v ugar. textoch slabo zastúpený. M. S. Smith usudzuje, že vzhľadom na to by bolo lepšie nepokladať ho za samostatný stupeň. Keď si totiž literárny kontext vyžaduje službu dôležitého robotníka, objaví sa jeden z tých, ktorí patria do štvrtého stupňa²¹. Spomína sa tu remeselnícky boh Košar-Chasis. Slúži božstvám dvoch predchádzajúcich stupňov²². Tento stupeň môže reprezentovať zahraničný obchod Ugaritu a tiež významné miesto remeselníkov v ugar. spoločnosti. Štvrtý a najnižší stupeň obsahuje nižšie božstvá, ktoré slúžia ostatným ako služobníctvo rôzneho typu. Do tohto stupňa sa môžu zaradiť aj iné slúžiace božstvá, najmä členovia vojenského sprievodu vyšších božstiev alebo príjemcovia obiet.

Božstvo však predstavuje viac než len požehnanie a ochranu. Vyjadruje tiež jednotu skrze príbuznosť, prejavenu nielen mocou, ale aj starostlivosťou a láskou v koncepcii rodiny. Podľa M. S. Smitha sa božská rada v ugar. textoch termínovo zhoduje s božskou rodinou a panteón je veľká multirodina či zmiešaná domácnosť, vedená patriarchom s niekoľkými súperiacimi synmi²³. Koncepcia rodiny tiež dovoľuje zahrnúť do božskej domácnosti pôvodne „nedomáce“ božstvá. Štyri stupne božskej domácnosti sú analogické so štyrmi stupňami božskej rady. Na vrchole sú božskí rodičia a ich deti. El je otcom a jeho manželka Ašera matkou božstiev a ľudstva. Elova funkcia vládcu panteónu vyjadruje jeho funkciu patriarchu rodiny. Deti sa nazývajú rodovým výrazom „sedemdesiat synov Ašery“. Číslo sedemdesiat je zvyčajný počet, vyjadrujúci širokú rodinnú skupinu (porov. Sdc 9,5; 2 Kr 10,1; Ex 1,5). Druhý stupeň božstiev má tiež svoju domácnosť. El je patriarchom rodu, no hlavy rodín majú svoje vlastné domy. Pod prvými dvoma stupňami sú božstvá pracujúce v božskej domácnosti. Tento súbor božských vzťahov sa môže odrážať v kráľov-

²⁰ Stotožnenie božstiev s prírodnými silami je zjednodušujúce a zavádzajúce. Vhodnejšie je povedať, že zjavenie sa božstiev tohto stupňa na zemi sa odohráva prostredníctvom prírodných javov. Porov. SMITH, *The Memoirs of God*, 103.

²¹ Porov. SMITH, *The Memoirs of God*, 103.

²² Dostáva od Ela pokyn postaviť palác pre Jama, vyrába zbraň pre Baala a neskôr mu stavia palác. Má strednú pozíciu medzi väčšími božstvami, Elom, Baalom, Ašerou a Anat, a menšími božstvami z Baalovho cyklu. Je však múdrejší ako Baal. Božstvá mu slúžia, no len vtedy, keď hrá rolu božského služobníka. Slúži nielen remeslami, ale aj kúzľami, radami a múdrosťou. Jeho domovmi sú Egypt a Kréta a ako cudzinec sa nezaraduje do domáceho panteónu. Porov. SMITH, *The Memoirs of God*, 104.

²³ Porov. SMITH, *The Origins of Biblical Monotheism*, 54-58.

skomulte; ugar. dynastia analogicky zamestnávala remeselníkov. Na samom dne božskej spoločnosti sú domáci robotníci ako sluhovia a slúžky, poslovia, vrátnici.

Predstavenie božskej domácnosti je založené na literárnych textoch. Zoznam božstiev však celkom nezodpovedá tejto myšlienke domácnosti. Napriek rozdielom v metódach organizácie a usporiadania niektorých božstiev, literárne texty a zoznam majú spoločné niektoré hierarchické princípy²⁴.

Súhrnne sa dá povedať, že v konceptualizácii božstva ugar. texty podľa M. S. Smitha vyjadrujú božskú jednotu božskou radou a božskou rodinou. Táto rodina je vnútorne prepojená nie hodnotou jednotlivého božstva, ale rodinnými vzťahmi na rôznych hierarchických stupňoch.

3 „Kanaánske“²⁵ dedičstvo“ a koncepcia protoizraelského/kanaánskeho božstva

Centrálny pohľad na izraelské náboženstvo bol v minulosti taký, že je zásadne odlišné od kanaánskeho a JHWH nemá nič spoločné s bohmi Kanaánu²⁶. No výsledky archeologických výskumov v Sýrii a Palestíne, najmä textové nálezy, neskôr úplne zmenili pohľad na náboženstvá SBV. Bibliisti sa začali pozeráť na Marduka, Ištar, Ela, Baala a iné božstvá nie optikou textov HB, ale nezávislých svedectiev z Aššuru, Ninive, Babylona, Mari, Ebly, Emaru

²⁴ Porov. SMITH, *The Memoirs of God*, 105.

²⁵ Súčasní bibliisti sa zhodujú v tom, že výraz „kanaánsky“ v tomto prípade vyjadruje skôr kontrast s výrazom „izraelský“ (ako výsledok bibl. historiografie), než historický zápis. Podľa nich je vhodnejší neutrálnejší výraz „západosemitský“, no ďalej používajú aj „kanaánsky“, keďže je zaužívaný. „Izraelské“ náboženstvo sa však lepšie prezentuje ako „západosemitské“ náboženstvo 1. tis. pred Kr. Môžeme ho totiž vsadiť do rámca západosem. náboženstiev LB a IA. Pre používanie výrazu „kanaánsky“ pozri NIEHR, „Israelite“ Religion and „Canaanite“ Religion, 28; SMITH, *The Origins of Biblical Monotheism*, 13-18; SMITH, *The Early History of God*, 19.

²⁶ S touto bibl. perspektívou pracovali dve vplyvné biblické školy. V r. 1953 A. Alt a ním ovplyvnení bibliisti tvrdili, že izraelská a kanaánska spoločnosť sú nekompatibilné, a teda v Izraeli v IA existovali dve úplne odlišné spoločenské vrstvy. Podobne W. F. Albright v r. 1961 pokladal kanaánske náboženstvo za ohavné a izraelské za jeho kontrast. Vrcholom výskumu týchto dvoch biblických škôl bola dizertačná práca U. Oldenbarga z r. 1969, v ktorej autor píše, že v predizraelských náboženstvách nebolo nič, čo by inšpirovalo k posvätnéj viere v JHWH. Porov. NIEHR, „Israelite“ Religion and „Canaanite“ Religion, 23-24.

a menších fenických a sýrskych miest²⁷. No ani tieto archeologické a textové nálezy ešte nespôsobili úplný zvrät v bádani biblistov.

V ostatných desaťročiach došlo k dvom významným zmenám v rekonštrukcii náboženstva a dejín Izraela. Dá sa hovoriť dokonca o paradigmatickom posune. Prvú zmenu spôsobil objav nápisov z Kuntillet 'Ajrud v Negeve v r. 1975/1976. Tento nález pomohol preložiť iný nápis (č. 3) z Chirbet el-Kom neďaleko Hebronu, objavený v r. 1967, ktorý spája JHWH s bohyňou Ašerou ako jeho manželkou²⁸. V nápisoch z Kuntillet 'Ajrud sa vzývali obe božstvá, JHWH a Ašera, aby udelili požehnanie²⁹. Rozlúštenie nápisu a následné diskusie vzbudili nový záujem o dejiny izraelského náboženstva, ktoré sa začalo pokladať tiež za kanaánske. Druhá zmena sa vzťahovala na rekonštrukciu dejín a náboženstva Izraela. Už sa nedalo len parafrázovať bibl. texty, dopĺňovať ich bibliografickými poznámkami a výsledok vydávať za dejiny Izraela. Komplexná kritická rekonštrukcia dejín Izraela bola napísaná len nedávno³⁰. Vzhľadom na tento paradigmatický posun už bibliști nemôžu hovoriť o Izraeli a Kanaáne ako ich predchodcovia. Na tomto pozadí sa na izraelské náboženstvo nemôžeme pozeráť podľa vzorca „Izrael verzus Kanaán“³¹.

²⁷ Niektorí Albrightovi nasledovníci nadobudli odlišný prístup. F. M. Cross v r. 1973 a neskôr v r. 1998 upozornil, že Izraeliti boli v istom ohľade tiež Kanaánčania, a D. Hillers v r. 1985 poukázal na vážne nedostatky v tvrdení, že kanaánske náboženstvo je ohavné. Porov. NIEHR, "Israelite" Religion and "Canaanite" Religion, 24.

²⁸ Pre detailnú analýzu nálezu v Chirbet el-Kom pozri ZEVIT, *The Religions of Ancient Israel*, 358-369. V r. 1923 – 1925 viedla PEF vykopávky v Ofele a Jeruzaleme a výsledky publikovala v r. 1926 v *Annual of the PEF*, č. 4. Mnohé nálezy boli prevezené do Londýna, kde ich nedávno znova začal skúmať G. Gilmour. Výsledky výskumu uverejnil v r. 2009. Medzi archívnymi nálezmi sa nachádzal obrazový zápis, zobrazujúci dve homonoidné božské postavy, mužskú a ženskú. Podľa G. Gilmoura predstavujú JHWH a Ašeru. Pre detailnú analýzu nálezu pozri GILMOUR, An Iron Age II Pictorial Inscription, 87-103. Ašera sa môže vykladať ako vlastné meno božstva aj ako kultové miesto. Pre diskusiu o rôznych výkladoch slova *l'šrt* pozri napr. SMITH, *The Origins of Biblical Monotheism*, 47.72-74.222; ZEVIT, *The Religions of Ancient Israel*, 400-405.

²⁹ „A[š]jo k[rál?]" povedal: Povedz X, Y a Z, nech vás žehná JHWH zo Šomronu (Samárie) a jeho Ašera“ a „Amarjo povedal: Povedz môjmu pánovi, maj sa dobre a nech ťa žehná JHWH z Temanu a jeho Ašera. Nech ťa žehná a opatruje a je s tebou...“ Porov. MESHEL, Two Aspects in the Excavation of Kuntillet 'Ajrud, 99-100. Porov. tiež MESHEL, *Kuntillet 'Ajrud (Horvat Teman)* [cit. 19-08-2012]. Pre detailnú analýzu nálezu v Kuntillet 'Ajrud pozri ZEVIT, *The Religions of Ancient Israel*, 370-405.

³⁰ Porov. NIEHR, "Israelite" Religion and "Canaanite" Religion, 24.

³¹ Podľa M. Coogana išlo o vývoj kanaánskej matrice, ktorý sa dá pochopiť len jej rekonštrukciou zo všetkých dostupných svedectiev a analýzou paralelných vývojov

Podľa historickej etiológie z Gn 9,22-25 bol Kanaán poznačený prvotným prekliatím. No vrstvy tej istej bibl. tradície ukazujú odtieňovanejší obraz tohto boja medzi dvoma náboženskými koncepciami. Dnes máme k dispozícii aj súbor literárnych a kultových sýrsko-kanaánskych textov, ktoré nám umožňujú odhadnúť, nakoľko sa Izrael v kultúrnom kontexte IA stotožnil s touto koncepciou, alebo ju odmietol.

Najvyšším bohom kanaánskeho panteónu bol El, no keďže život na SBV závisel od dažďov, podľa H. Niehra³² najdôležitejšiu rolu v panteóne zohrával boh počasia, zodpovedný za život ľudí, zvierat a rastlín. Takí boli Baal, Addu/Haddu/Hadad a tiež JHWH. Ich ženské spoločníčky Hepat, Šala a Ašera sa chápali ako bohyně-matky. Iným dôležitým bohom bol Dagon, boh podsvetia a obilia, Rašpu, zodpovedný za mor a ochranu proti moru, slneční bohovia alebo bohyně – božstvá práva a spravodlivosti –, mesačný boh, zodpovedný za všetky stránky plodnosti. Nižšie postavené božstvá zahŕňali remeselnícke a poslovske božstvá, duchov a démonov i kráľov³³, ktorí po svojej smrti zbožštili.

Verilo sa, že božstvá prebývajú vo svojich chrámoch a svätyniach, kde sa uctievali vo forme kultových zobrazení a symbolov. Kráľ a jeho kňazi boli zodpovední za to, že bohovia dostanú všetko potrebné, preto sa nesmeli nič zanedbať. Kňazi zabíjali zvieratá, prinášali zvieracie a nápojové obety, a tak zabezpečovali bohom stravu. Slúžili im aj umývaním, obliekaním, okiadaním

v susedných štátoch (porov. NIEHR, "Israelite" Religion and "Canaanite" Religion, 27). Takisto G. del Olmo Lete opísal izraelské náboženstvo ako „kanaánske náboženstvo starobylých Hebrejov“ (NIEHR, "Israelite" Religion and "Canaanite" Religion, 27-28). Pre prehľad západosem. náboženstiev pozri DEL OLMO LETE, *Mythologie et Religion des Sémites Occidentaux*. Podľa M. S. Smitha boli El, Baal a Ašera súčasťou „kanaánskeho dedičstva“ Izraela a objavenie sa izraelskej monolatrie bolo výsledkom Izraelovho odtrhnutia sa od svojej „kanaánskej“ minulosti, a nie vyhýbanie sa „kanaánskym“ susedom (porov. SMITH, *The Early History of God*, 7).

³² Porov. NIEHR, "Israelite" Religion and "Canaanite" Religion, 28-29.

³³ Kráľ sa pokladal za syna najvyššieho boha a ako taký pôsobil vo funkcii pozemského vládcu. Bol zodpovedným za chrámový kult a najvyšším sudcom svojho kráľovstva. Medzi jeho špeciálne kráľovské povinnosti patrila ochrana vdov, sirôt a chudobných. Kráľ bol tiež putom medzi nebom a zemou: sprostredkoval božské požehnanie krajine i ľuďom, staval chrámy, organizoval kňazstvo a predsedal bohoslužbám. Počas života sa nepokladal za božskú bytosť, no po smrti sa mu dostalo božskej úcty a bol uctievaný v kráľovskom kulte mŕtvych. Takto bol prijatý medzi bohov a na kultových miestach ho znázorňovala socha, ktorej sa prinášali obetné dary. Viac detailov o kráľovskom náboženstve pozri WYATT, *Royal Religion in Ancient Judah*, 61-81.

kadidlom a zdobením ich sôch. Hoci bohovia a bohyne prebývali vo svojich sochách, mohli ich aj opustiť. K tomu došlo vtedy, keď božstvo nedostalo predpísané obetné dary alebo sa socha zanedbala. Okrem chrámových kultov existovali aj domáce, ktorým predsedal *pater familias*³⁴. Dôležitý význam pre kult predkov mal prvý, siedmy a pätnásty deň v mesiaci. Najdôležitejším sviatkom bol Nový rok, ktorý sa slávil na jeseň. V tento deň sa podľa mýtov boh počasia vracal z podsvetia, takže rastlinstvo mohlo opäť vzísť. Rok bol rozdelený na dve polovice oslavou rovnodennosti³⁵.

Keďže všetko, čo sa udialo, mohlo sa opísať ako božia vôľa, bolo ťažké vedieť, čo je božia vôľa. Mor, hlad a vojna alebo bezdetnosť v osobnom živote boli znamením božieho hnevu. Na jeho odvrátenie sa veštec usiloval určiť jeho príčinu a spôsob uzmierenia. Medzi špeciálne techniky veštenia patrilo skúmanie pečene a pľúcnych lalokov zabitých oviec, vykladanie vtáčích ťahov a znamení pri narodení a tiež vyvolávanie duchov zosnulých. Používaním mágie sa ľudia usilovali zlepšiť svoju situáciu.

Mýty dodávali tomuto náboženskému svetu naratívnu jednotu. Niektoré mýty mali zákonodarnú či etiologickú funkciu, iné dopĺňali obrady. Podávali tiež kozmológie potrebné pre chápanie sveta, vrátane vzťahu medzi životom a smrťou v božskom i pozemskom svete³⁶.

Najbližší susedia Izraela, ktorí sa objavili začiatkom 1. tis. pred Kr., podľa nepočetných údajov vyznávali desať alebo menej božstiev³⁷. Zdá sa teda,

³⁴ Pre tento typ kultu sú typické terakotové alebo kovové figúrky božstiev alebo predkov a miniatúrne chrámy, vymodelované z hlíny. Domáci kult bol zameraný na problémy zdravia a plodnosti, túžbu po deťoch a dôležité životné udalosti ako svadba, narodenie dieťaťa a smrť. Pre domáci kult pozri ALBERTZ, *Personal Piety*, 135-146; MEYERS, *Household Religion*, 118-134. Starostlivosť o mŕtvych bola dôležitou charakteristikou domáceho a štátneho kultu. Ďalšie kulty sa vzdávali v bránach mesta a vo svätyniach pod holým nebom mimo miest a dedín. Pre kulty a ich miesta pozri DAVIES, *Urban Religion and Rural Religion*, 104-117; EDELMAN, *Cultic Sites and Complexes*, 82-103.

³⁵ Porov. NIEHR, "Israelite" Religion and "Canaanite" Religion, 29.

³⁶ Porov. NIEHR, "Israelite" Religion and "Canaanite" Religion, 30.

³⁷ Najbližší susedia Izraela, ktorí sa objavili začiatkom 1. tis. pred Kr., podľa nepočetných údajov vyznávali desať alebo menej božstiev. Na prvý pohľad sa nezdá, že Ammon uctieval relatívne malú skupinu božstiev. Na základe teoforických prvkov vo vlastných menách to boli 'b, 'dn, 'l, 'nrt, bl, hm, mlk, nny, 'm a šmš. Niektoré z týchto prvkov ako 'b a 'dn sú pravdepodobne tituly. Bibl. pramene predpokladajú, že mlk či Milkom bol ammonskej národným bohom (porov. 1 Kr 11,5.33; Jer 49,1.3; Sof 1,5). Ammonskej vlastné mená ukazujú prevahu teoforických prvkov s 'l, čo môže pripomínať úzky vzťah medzi Elom a Milkomom v ammonskej náboženstve. Títo dvaja sa zrejme

že susedia Izraela z 1. tis. pred Kr. nemali kult v rovnakom rozpätí ako náboženstvo Levanty 2. tis. pred Kr. Môže to byť tým, že o ďalších uctievaných božstvách v Izraeli a u jeho susedov existujúce texty nehovoria. Môžeme sa dohadovať, že ak v Izraeli či u jeho susedov boli náboženské texty dostupné v rovnakom počte a rozmanitosti ako v Ugarite, počet božstiev v nich sa priblížil k počtu božstiev v ugar. textoch, teda približne 200³⁸. Keďže môžeme potvrdiť len to, že božstiev dosvedčených v Izraeli je relatívne málo, je možné, že

stotožňovali, podobne ako El a JHWH v izraelskom náboženstve. Moabským božským ochrancom bol Kemoš (porov. 1 Kr 11,7; Jer 48,13). Meno Aštar-Kemoš sa objavuje raz (porov. KAI 181:17). Moabské božstvá boli málo známe. Edom mal s Izraelom zrejme podobnejšiu náboženskú situáciu. Jeho národným božstvom bol Kaws, doložený nápismi z Kitmitu a spismi Jozefa Flávia (porov. *Židovské starožitnosti* 15.253). Meno božstva sa objavuje ako teoforický prvok v niektorých edomských, nabatejských a arabských menách, vrátane mien edomských kráľov. El (porov. Gn 36,39), Baal (porov. Gn 36,38) a Hadad (porov. Gn 36,35-36; 1 Kr 11,14-21) sa tiež objavujú ako teoforické prvky v edomských vlastných menách. Niektoré z týchto mien boli možno kanaánske božstvá, ktoré prešli do edomského náboženstva 1. tis. pred Kr., hoci ako Anat v izraelských menách tieto teoforické prvky nemusia znamenať kultové uctievanie týchto božstiev. V Kitmite bola objavená predpokladaná edomská hlavná bohyňa. Treba poznamenať, že bibl. informácie o Edomčanoch v týchto častiach môžu naznačovať časté kultúrne styky s raným Izraelom. Tieto styky vysvetľujú aj pôvod a začlenenie kultu JHWH do Izraela na vysočine v IA I z Edomu/Midiánu/Temanu/Paranu a tradíciu, ktorá pretrvala napriek neskoršiemu nepriateľstvu Izraelitov a Edomčanov. Fenické mestské štáty Byblos, Sidon a Týrus uctievali menej než desať božstiev. Božstvami Byblosu boli Baal Šamem (porov. KAI 4:3), *b'l'dr* (porov. KAI 9 B 5), *b'l* (porov. KAI 12:4) a *b'lt gbl* „pani Byblosu“ (porov. KAI 5:1; 6:2; 7:3). Dynastickým bohom Byblosu bol Baal Šamem a ostatné božstvá boli zrejme staršie kanaánske božstvá. Sidonské božstvá zahŕňali Ešmuna (porov. KAI 14-16) a Aštar (porov. KAI 13:1; 1 Kr 11,5). Sidonské nápisy tiež spomínajú Rešefa (porov. KAI 15) a Refaimcov (porov. KAI 13:7; 14:8). Asarhadonova zmluva s Baalom II. z Týru vymenúva božstvá Týru ako Betel, Anat-Betel, Baal Šamem, Baal-Malaga, Melkart, Ešmun a Aštar. Uvedenie boha Betela ako prvého zdôrazňuje jeho status hlavného boha v týrskom panteóne. M. L. Barré uvádza, že tento Betel je sekundárnou hypostázou Ela. Opis týrskeho Ela v Ez 28 sa zhoduje s týmto záverom. Baal Šamem sa tiež spomína v týrskych nápisochoch (porov. KAI 18), Aštar sa spomína v KAI 17:1 z neďalekého Umm el-Amedu. Nápisy zo Sarepty zahŕňajú božstvá *šdrp'* a *tnt'štrt*, zrejme kombináciu mien dvoch bohýň, Tannit a Aštar. Kolektívnosť božstiev, božská rada, je dosvedčená vo fenických nápisochoch z Byblosu (porov. KAI 4:4-5.7) a Karatepe (porov. KAI 26 A III 19). Porov. SMITH, *The Early History of God*, 60-64.

³⁸ Táto extrapolácia ugar. textov nemusí byť ani lepším, ani horším argumentom pre mlčanie a na relatívny nedostatok božstiev by mohol poukazovať aj nedostatok dôkazov v izraelských a iných severozápadných sem. textoch z 1. tis. pred Kr. Napokon, odvodzovanie historických tvrdení na základe dnes doložených textov (najmä pre rané obdobie) je veľmi problematické. Porov. SMITH, *The Early History of God*, 64.

náboženstvo Levanty 1. tis. pred Kr. sa v tomto bode líši od náboženstva predkov z 2. tis. pred Kr. a Izrael bol súčasťou tohto vývoja.

Izraelské náboženstvo teda vo svojich najranejších formách výrazne nekонтastovalo s náboženstvom svojich levantských susedov ani v počte, ani v usporiadaní božstiev. Počet izraelských božstiev bol skôr typický pre tento región. Okrem toho, ako bolo príznačné pre náboženstvá okolitých štátov, niektoré staré kanaánske božstvá vystupovali v izraelskom panteóne ako podriadené národnému bohu. Tak ako niektoré fenické mestské štáty alebo Edom, aj najranejší Izrael poznal Ela, Baala a nového dynastického či národného boha, božskú radu, čiastočné zbožštenie zomrelých predkov (Refaimcov) a možno aj kult bohyně. Podobne, počas obdobia sudcov JHWH dominoval v komplexnom náboženstve, ktoré uchovávalo niektoré staré kanaánske prvky prostredníctvom jeho identifikácie s Elom a predstáv o božskej rade a čiastočne zbožštených zomrelých predkoch, koexistencie s Baalom a počiatkovej tolerancie Ašery a ďalšej asimilácie jej kultu a symbolu, ašery. Tento stav vecí však už v období monarchie nepretrval³⁹.

4 Náboženstvo Izraela

Izraelské náboženstvo⁴⁰ vo svojich raných štádiách a tiež v bibl. období malo panteón s viacerými bohmi, tak ako jeho kanaánski susedia. Hlavné božstvá pôvodného izraelského panteónu, Ela a JHWH, ich vzťah a vzťah JHWH k niektorým božstvám najprv detailnejšie charakterizujeme na základe výskumov M. S. Smitha a G. del Olmo Leta⁴¹.

Už sama koncepcia patriarchálneho náboženstva ako náboženstva „otcov“ napriek svojmu nehistorickému charakteru uznávala, že iné rody (porov. Gn 31,32) mali svojich vlastných domácich bohov. Podľa nej sa

³⁹ Porov. SMITH, *The Early History of God*, 60-64.

⁴⁰ Pre tému sveta ako náboženského kontextu a izraelskej skúsenosti Boha pozri aj SLODIČKA, *Biblický obraz Boha*, 199-208. Pre historickú a systematickú analýzu náboženstva Izraela s dôrazom na vynorenie sa monoteizmu pozri ZAJAC, *Monolatria czy monoteizm*, 68-82. Pre náboženský život Izraela v jeho nelegitímnej forme pozri TIŇO, *Nelegitímna náboženská prax*, 83-90.

⁴¹ Porov. SMITH, *The Origins of Biblical Monotheism*, 142-146; SMITH, *The Early History of God*, 32-54; DEL OLMO LETE, *La Religion Cananéenne*, 173-194. Pre vzťah medzi JHWH s rôznymi kanaánskymi božstvami pozri aj DAY, *Yahweh and the Gods and Goddesses of Canaan*.

samotní patriarchovia pohybovali medzi kanaánskymi svätyňami (Sichem-More, Betel, Chebron-Mamre), ktoré neboli svätyňami ich rodinných božstiev. Sdc 11,23-24 hovorí o krajine rozdelenej medzi bohov. Každý národ vlastní územie, ktoré mu jeho boh dal do vlastníctva či dedičstva. Je preto nebezpečné prekročiť jeho hranice. Táto myšlienka sa v bibl. tradícii objavuje v zmienke o krajine JHWH, ktorá je nielen dedičstvom jeho ľudu, ale aj miestom, kde koná svoje činy a počúva sa jeho slovo. Nie je tu len územný henoteizmus, ktorý predpokladá polyteizmus, ale navyše, keďže sa pripúšťa pluralita božstva u iných národov, vlastný boh JHWH sa objavuje na čele panteónu či božského zhromaždenia (porov. napr. Jób 1; Ž 82,1; 89,6-8), detailne opísaného v 1 Kr 22,19-22. V rovnakej línii pokračuje Jób 1,6; 2,1, no tu ešte vystupujú „boží synovia“ (porov. Dt 32,8-9). Tí sa nakoniec menia na anjelov, ktorí tvoria sprievod kráľa JHWH, kam patria aj „svätí“ (Dan 7,9-10). Starobyľý rámeč zostáva, no zmena je zjavná. V pravovernej koncepcii má JHWH naďalej „poslov“, ktorých funkcie sa ujmu proroci, podriadení „rade“ JHWH a stanú sa jeho hovorcami⁴².

4.1 El

Pôvodným hlavným bohom Izraela bol El. V HB sa slovo *'ēl* vyskytuje 230-krát. Meno El bolo v mnohých sem. jazykoch výrazom označujúcim „božstvo“ (pozri vyššie)⁴³. Prvýkrát sa vyskytlo v BA vo vlastných menách z Ebly, neskôr Mari a El-Amarny. V mezopotámskych vlastných menách sa však tento výraz vyskytoval skôr ako apelatívum „boh“.

V BA sú najbohatším prameňom o Elovi texty z Ugaritu⁴⁴. O Elovom kulte v IA v Levante mimo Izraela sa živo diskutuje. Niektorí ho vidia na ústupe, iní tvrdia, že pretrval do 1. tis. pred Kr.⁴⁵

⁴² Porov. DEL OLMO LETE, *La Religion Cananéenne*, 173-178.

⁴³ Pre diskusiu o etymológii tohto výrazu pozri SMITH, *The Origins of Biblical Monotheism*, 7.

⁴⁴ Slovo *'il* sa v nich vyskytuje viac než 500-krát ako apelatívum, meno boha i teoforický prvok vo vlastných menách. El sa tu objavuje ako božský patriarcha par excellence. Ako božský predok sa niekedy nazýva *'il yknh* „El, ktorý ho/ju stvoril“. Dohliada na činnosť panteónu, vydáva rozhodnutia a vládne nad ostatnými božstvami. Jeho autoritu vyjadruje titul *mlk* „kráľ“. Ten istý pojem vyjadruje ďalšie epiteton *tr* „býk“. Otcovský sklon voči svojej rodine zachytáva jeho dlhšie meno *ltpn 'il dp'id* „Láskavý El, Súcitný“. Texty a ikonografia ho zobrazujú ako starobyľú bradatú postavu, korunovanú pred jednotlivými božstvami alebo božským zhromaždením. Elovým domovom je zem i nebo, vodné

To, že El bol pôvodným bohom Izraela, dokazujú dve informácie. Po prvé, meno Izrael nie je jahvistické, ale obsahuje teoforický prvok **ēl*. Po druhé, Gn 49,24-25 predstavuje sériu epitet, oddelených od zmienky o JHWH v Gn 49,18. Dt 32,8-9 obsadzujú JHWH do úlohy jedného z Elových synov⁴⁶.

Bežne sa predpokladá, že Elov kult v Izraeli neexistoval, iba v rámci identifikácie s JHWH, no bibl. texty kladú jeho kult v Izraeli do IA I. Medzi Elove kultové miesta patrili Šílo, Sichem a Jeruzalem. Stanová tradícia v Šíle zodpovedá ugar. opisu Elovho príbytku ako stanu. Naratívne prvky božského zjavenia sa Samuelovi vo sne, božský dar dieťaťa Anne a meno El v mene Elkána zodpovedajú názoru, že pôvodným božstvom tam bol El. Nie náhodou Ž 78 opakovane používa meno El pri opise vzostupu a pádu svätyne v Šíle. Aj Jeruzalem mohol byť Elovým kultovým miestom, za predpokladu, že sa tu spojil El Eljon a El „stvoriteľ zeme“ z Gn 14,8-22. Tradícia kultového miesta Sichem zobrazuje kultúrny proces, ktorý je za jahvistickým prevzatím Elových

hlbiny i vrch. Jeho príbytok pripomína stan. Voči Baalovi, ktorý pôsobí v Elovej rodine ako outsider, vystupuje nepriateľsky. V boji o božskú kráľovskú moc podporuje svojho syna Aštara, ktorý má astrálne črty. Texty hovoriace o generačnom konflikte odrážajú dve, zrejme súperiace koncepcie božstva: astrálnu (El a jeho deti) a nebeskú (Baal). El navštevuje aj ľudskú rodinu. Stará sa o kráľa, zjavuje sa mu vo sne a vypočúva jeho prosby o požehnanie potomkov. Plodí tak božskú i ľudskú rodinu. Jeho vzťah k ľuďom odrážajú dva tituly: *'ab 'adm* „otec ľudstva“ a *bny bnwt* „stvoriteľ stvorení“. V Anatólii sa našli churritsko-chetitské texty, ktoré predstavujú Ela pod menom Elkunirsa *'il qny 'ars* „El, stvoriteľ zeme“, čo je titul, ktorý nachádzame v Gn 14,19. V mytologických textoch sa jeho stvoriteľská činnosť nikdy nespomína, podľa nich ju vykonal v dávnej minulosti. Porov. SMITH, *The Origins of Biblical Monotheism*, 135-137.

⁴⁵ Svedčia o tom fenické nápisy z Karatepe, novopúnske a tiež helenistické nápisy z Umm el-Awamid, ktoré obsahujú meno El. Podľa Filóna z Byblosu bol El Uránovým synom a ako taký uctievaný vo Fenícii v IA. Domov týrskeho Ela opisuje Ez 28 podobnými slovami ako ugar. texty Elov príbytok. Aj múdrosť pripisovaná týrskeму Elovi pripomína Ela z ugar. textov. Aram. dôkazy z 8. stor. pred Kr. sú jednoznačnejšie, no zriedkavejšie. El figuruje na zozname božstiev. Ammonske vlastné mená obsahujú prvok *'l*, no nie je jasné, či ide o Ela. Jeho kult sa predpokladá z nápisov z Deir 'Alla a z ich možných spojení s bibl. knihami ako Jób, ktoré ukazujú podobné používanie božských titulov. Tieto nápisy môžu ukazovať kult Ela oddelený od kultu JHWH v IA, no môžu byť aj kópiou staršieho textu, čo by ho nedosvedčovalo v Zajordánsku v IA. El sa však spomína v papyruse Amherst 63, v modlitbe predpokladajúcej kult. Nakoniec, božský prvok *'l* prevažoval nad ostatnými teoforickými prvkami v edomskom aj ammonsom onomastikone, čo kult Ela predpokladá. Dôkazy o jeho kulte v Levante 1. tis. pred Kr. sú teda neisté, hoci texty juhoarabských epigrafov ich nedovoľujú vypustiť. Pre túto diskusiu pozri SMITH, *The Origins of Biblical Monotheism*, 137-139.

⁴⁶ Porov. SMITH, *The Early history of God*, 32.

kultových miest: miestnym bohom Sichemu bol *'ēl bərīt* „El zmluvy“ (Sdc 9,46 [MT]; porov. 8,33; 9,4). Toto slovo *'ilbrt* sa objavuje ako Elov titul z LB v KTU 1,128.14-15. V príbehoch o patriarchoch sa boh Sichemu volá *'ēlōhē yiśrā'ēl* „boh Izraela“ a predpokladá sa, že je to JHWH. Vidíme tu pôsobenie procesu reinterpretácie⁴⁷. Na základe ďalších bibl. dôkazov (*'ēlōhīm* v prameni E či rôzne El-epiteta v prameni P) Elov kult mohol pretrvať do IA II⁴⁸.

4.2 JHWH

Tetragram JHWH je osobným menom Mojžišovho Boha. O štruktúre a etymológii slova sa dlho diskutuje, no nedošlo ku konsenzu. Bežne sa pokladá za formu slovesa „byť“ z amorejského koreňa *hwj*, neskôr *hyh* „byť (poruke), existovať, stať sa“. Moderní biblisti sa však zhodli na tom, že meno JHWH sa v bibl. textoch spája s koreňom *hāyāh* „stať sa“⁴⁹. V MT je slovo JHWH príkladom qere perpetuum: spoluhlásky sú doplnené samohláskami hovorenej formy *'āḏōnā(y)* alebo, ak *'āḏōnā(y)* predchádza, samohláskami slova *'ēlōhīm*. Nemožná forma *yāhōwāh* vznikla, keď renesanční kresťania nepoznali alebo vynechali masoretskú dohodu. Masoreti tiež neposkytli presnú výslovnosť samohlások, čo viedlo k vzniku formy *yāhōwāh*, ktorá nebola prípustná, a preto sa písalo *yāhōwāh*⁵⁰.

V mimobibl. textoch sa samotné meno JHWH vyskytuje vo formulách požehnaní a v prekliatiach. Najstarším nálezom je nápis na Mešovej stéle: „A vzal som nádoby (porov. Iz 52,11) JHWH a presunul ich pred Kemoša“ (TDOT 5, 502). Ďalšie nápisy pochádzajú z pečatidla z 8. stor. pred Kr., z hrobu v Chirbet el-Kom z r. 750 pred Kr., zo štyroch zlomkov z Kuntillet 'Ajrud, z listov z Lachiša z obdobia konca monarchie, z aradských ostrák, z Chirbet Beit Lei a z aram. textov z Egypta. Ako prvok vo vlastných menách je známe zo západosem. a akk. textov. Meno JHWH je doložené aj v prameňoch z 2. tis. pred Kr. Najstaršími mimobibl. zmienkami sú egyptský zoznam toponým⁵¹ a ugar. KTU 1,1 IV 14n: „Môj syn sa volá yw, mal by sa nazývať

⁴⁷ Porov. SMITH, *The Early history of God*, 41-42.

⁴⁸ Pre diskusiu pozri SMITH, *The Origins of Biblical Monotheism*, 139-141.

⁴⁹ Pozri tiež JUHÁS, K etymológii Božieho mena JHWH, 148-149.

⁵⁰ Pre viac detailov pozri TDOT 5, 501; WEINGREEN, *Učebnice biblické hebrejštiny*, 34-35.

⁵¹ Ide o dva egyptské topografické zoznamy z dnešného Sudánu, jeden zo Solebu (z chrámu zasväteného bohu Amon-Re) a druhý zo Západnej Amary (zo stavby Rámzesa

ym.“ Meno nabatejského božstva *'hyw* naznačuje, že Mojžiš ho objavil ako meno miestneho božstva pri Horebe (porov. Ex 3,1n) a spojil so slovesom *hāyāh*. Problémom tejto hypotézy je veľmi dlhý čas, ktorý oddeľuje Mojžiša od tohto nápisu. Amorejské dôkazy výskytu mena JHWH poskytuje archív z Mari.

Pokiaľ ide o bibl. materiál, je nemožné komplexne spracovať všetky odkazy na JHWH. V SZ sú bežné osobné mená, v ktorých majú teoforické prvky na začiatku formu *yô-* a *yāhō-* a na konci *-yāhūa* *-yāh*, pričom dlhšie verzie sú staršie. V bibl. básňach sa na základe typológie dajú rozoznať tri obdobia. Prvým bolo 12. stor. pred Kr., obdobie mojžišovského jahvizmu, keď meno JHWH prevládalo (porov. Ex 15; Ž 29; Sdc 5). V druhom období, v 11. stor. pred Kr., prebiehala synkretistická fúzia JHWH, južanského boha, s hlavným božstvom Levanty Elom (porov. napr. Gn 49; Dt 33). Tretím bolo obdobie raného kráľovstva (10. – 9. stor. pred Kr.), v ktorom synkretické tendencie pokročili (porov. napr. 1 Sam 2; 2 Sam 1; 22; 23; Ž 78)⁵². Vo všetkých básňach sa JHWH objavuje ako vlastné meno. V neskorších textoch je samotné meno JHWH typickým hypokoristikom a jeho originálnou formou muselo byť *jahweh 'el* „El utvára“. Nebol to Elov titul, ale titul božstva, ktoré patrilo k dvoru hlavného boha⁵³. Nachádzame ho aj v slovesnej forme, ktorá sa má pokladať za archaickú (porov. napr. Sdc 6,24; 1 Sam 4,4; Ex 34,14)⁵⁴.

Meno JHWH je zrejme staršie ako história Izraela, ktorý ho prijal a dal mu špecifický náboženský zmysel. Obraz, ktorý o tomto božstve podáva Biblia, je zložitý. Sama jeho historicko-náboženská koncepcia nie je konečným ideálom, obsahuje veľa prvkov kanaánskej koncepcie a ľahko sa predpokladá ako dôsledok usadzovania sa Izraela infiltráciou a revolúciou. Neopierame sa ani o antropomorfný opis, ktorý sa objavuje v bibl. koncepcii božstva: boh, ktorý sadí stromy, prechádza sa, navštevuje ľudí a je s nimi, sedí na tróne atď. Zložitosť jeho podoby má príčinu v tom, čo je základnou charakteristikou

II.), datované do 14. a 13. stor. pred Kr., kde sa spomína „krajina Šasu JHWH“, teda územie obývané polokočovnými sem. kmeňmi (časť Libanonu, Sýria, Sinaj, Kanaán a Zajordánsko – pre Egyptanov obdobia Novej ríše boli Šasu všetci Edomčania, Ammončania, Moabčania, Amalekiti, Midiánčania, Keniti, Chapiru a Izraeliti a pravdepodobne aj Amorejčania a Aramejčania). Nápis sa dá chápať vo význame „krajina kočovníkov, ktorí uctievali boha JHWH“ alebo „krajina kočovníkov, ktorí žijú v oblasti JHWH“. Ide však zreteľne o označenie územia pomenovaného podľa božstva JHWH, známeho neskôr zo SZ. Porov. ALING – BILINGTON, *The Name Yahweh* [cit. 2013-01-28].

⁵² Porov. *TDOT* 5, 514.

⁵³ Pre božské meno z Ex 3,12.14 vo forme *'ehyeh* pozri *TDOT* 5, 515-516.

⁵⁴ Pre viac detailov o mene JHWH a diskusiu pozri *TDOT* 5, 500-517.

jahvizmu, a to je jeho monoteizmus (porov. Dt 6,4). Je jediným oproti mnohým bohom Kanaánu, ktorí sú v poexilovej protimodlárskej polemike Deuterizaiša len ľudským výmyslom. No nakoniec sa stáva jediným aj v hebr. náboženskom svete rôznych JHWH, ich rozmanitých názvov a kultov, teda v polyjahvizme. JHWH ako pôvodne kmeňové božstvo sa stáva národným bohom, iným než najvýznamnejší bohovia národov, a končí ako najvyšší Boh, Jediný⁵⁵.

4.2.1 Pôvodný charakter JHWH

JHWH je hlavnou postavou SZ. Jeho pôvod je nejasný. Podľa viacerých vedcov pochádza zo Seiru/Edomu/Temanu/Sinaja, lokalizovaného do severovýchodu Arabského polostrova, východne od Červeného mora⁵⁶. Jeho kult sa neskôr preniesol do Šíla, o čom svedčí Sdc 5. Niektoré formy priameho kultúrneho kontaktu môžu zodpovedať prevzatiu JHWH v Júdsku, no nie je jasné, či sa tento kult JHWH rozšíril z južnej do centrálnej a severnej vysočiny⁵⁷. Bibl. údaje upozorňujú na vzťahy medzi obyvateľmi centrálnej vysočiny a južnými karavánami v IA I, vďaka ktorým sa južná tradícia božstva Seiru/Edomu/Sinaja/Temanu/Midiánu presunula do severných lokalít Šíla a Betelu. Tieto tradície v IA II prevzala kráľovská teológia (porov. Hab 3)⁵⁸.

Podľa M. S. Smitha mnohí biblisti (napr. W. F. Albright, J. C. de Moor, M. Dijkstra a N. Wyatt) pokladajú JHWH za Elov titul. Iní (napr. T. N. D. Mettinger) sa nazdávajú, že tento pohľad protirečí raným bibl. zmienkam o JHWH ako o bohu dažďa a vojny z južného Edomu⁵⁹. Vojna a dažď mohli

⁵⁵ Porov. DEL OLMO LETE, *La Religion Cananéenne*, 171-174.

⁵⁶ Pre diskusiu o pôvodnom ľude JHWH, o jeho prevzati z Edomu a druhotnom prevzati do náboženstva vysočiny pozri SMITH, *The Early History of God*, 32, pozn. 45.

⁵⁷ Za zavedením kultu edomského JHWH v centrálnej vysočine stojí zrejme obchod (porov. Sdc 5,4-6). Hoci sa Amalek v dobe kráľov vnímal ako nepriateľ (porov. 1 Sam 15,2-3) a neskoršia tradícia tento negatívny pohľad odovzdala (porov. Ex 17,8-16; Dt 25;27-28), neutrálna zmienka o ňom v Sdc 5,14 poukazuje na príbuznosť Efraima a Amaleka, ktorý v bibl. tradícii patrí do južnej skupiny národov, a na kultúrny kontakt medzi domorodým obyvateľstvom centrálnej vysočiny spojenej s Efraimom a amalekovskými južnými skupinami. O týchto kontaktoch svedčí aj Sdc 12,15. Bibl. tradícia umiestňuje do južného Judska, oblasti pôvodného kultu JHWH, aj Kenitov (porov. Sdc 1,16; 4,11; 5,24; 1 Sam 27,10; 30,29) a pripúšťa ich možný vplyv aj na centrálnu vysočinu. Porov. SMITH, *The Origins of Biblical Monotheism*, 145.

⁵⁸ Porov. SMITH, *The Origins of Biblical Monotheism*, 145-146.

⁵⁹ Juh však nie je vhodným domovom pre boha dažďa, ako bol Baal, pretože táto oblasť je chudobná na zrážky, na rozdiel od pobrežia. Nevieme, či boh prinášajúci dažď z Sdc 5,4-5 zobrazuje boha z pobrežia alebo z púšte. Ak text hovorí o prirodzenom daždi,

byť pôvodnými črtami profilu JHWH, no ten sa zrejme približoval skôr k profilu Aštara, boha vojny a dažďa, spojeného predovšetkým s púštnymi lokalitami. Tento profil sa možno objavil na vysočine druhotne, v lokálnom jazyku a predstavách spojenými s pobrežným bohom dažďa⁶⁰. Takéto božstvo mohlo mať obe črty, moci aj plodnosti, no s odlišnými znakmi spojenia s Baalom. Svedectvá z ugar. textov mohli pri hľadaní pôvodného profilu JHWH zamerať výskum na Ela a Baala, no tento smer je čiastočne zavádzajúci. Časť pôvodného profilu JHWH sa zrejme navždy stratila, najmä ak najskoršie bibl. pramene odrážajú sekundárny vývoj jeho histórie⁶¹.

4.2.2 JHWH a El

Literárnou stopou po prvej asimilácii JHWH do širokého panteónu vysočiny, vedeného Elom, je text Dt 32,8-9. El a JHWH boli stotožňovaní, zatiaľ čo JHWH a Baal existovali vedľa seba a neskôr súperili ako božstvá vojny⁶². Elove vlastnosti a epiteta sa stali súčasťou opisu JHWH v textoch aj ikonografii. Kanaánsko-izraelská tradícia božskej rady bola odvodená od kráľovského dvora s terminológiou dominantnej kráľovej moci. Predstava božskej rady počas izraelskej monarchie nadväzovala na predstavu božskej rady LB. Roly v božskom zhromaždení v kanaánskej a ranej izraelskej literatúre neboli individualizované, s výnimkou JHWH v Joz 5,13-15⁶³, ktorá sa zakladala na

spojenom s bohom dažďa z pobrežia, vyvstáva otázka, či odráža druhotné prepracovanie predstavy tohto boha v náboženstve pobrežia a vysočiny. Porov. SMITH, *The Origins of Biblical Monotheism*, 146.

⁶⁰ Rôznorodosť názorov biblistov na túto črtu JHWH poukazuje na ich veľkú neistotu. Porov. SMITH, *The Origins of Biblical Monotheism*, 276, pozn. 75.

⁶¹ Porov. SMITH, *The Origins of Biblical Monotheism*, 146.

⁶² Jednou zo známok, že El a JHWH boli stotožňovaní v ranej etape, je fakt, že proti Elovi neexistuje nijaká bibl. polemika. Izraelská tradícia ich hneď stotožňovala alebo ich identifikáciu predpokladala. Preto HB len vzácné rozlišuje medzi Elom a JHWH. Vývoj mena El na apelatívum s významom „boh“ je zlúčiteľný so stratou Elovho odlišného charakteru v izraelských náboženských textoch (porov. Joz 22,22; Ž 10,12; 50,1). Kňazské teologické spracovanie izraelskej ranej náboženskej histórie v Ex 6,2-3 stotožňuje starého boha El Šaddaja s JHWH. Odráža skutočnosť, že patriarchovia nepoznali JHWH a uctievali Ela, kanaánskeho boha. V nápisoach z Deir ‘Alla sa epiteton Šaddaj nespája s Elom; autor Ex 6,2-3 to zrejme nevedel alebo to odlišoval (porov. SMITH, *The Early History of God*, 34 a pozn. 50). Porov. SMITH, *The Early History of God*, 33-34.

⁶³ Aj B. Štrba vidí v tomto texte obraz JHWH ako veliteľa vojska, ktorý vedie Izraelitov do Zasľúbenej krajiny, a vyslovuje domnienku, že jeho kompozícia pochádza najskôr z 5. stor. pred Kr. Porov. ŠTRBA, *Take off your sandals*, 333-335.

podobnej role v izraelskej armáde (porov. Sdc 4,7; 1 Sam 17,55; 1 Kr 1,19). El aj JHWH sa vyznačujú podobným súcitným prejavom voči ľudstvu. Tak ako El je láskavý, súcitný a otec ľudstva, JHWH je milosrdný a milostivý (porov. Ex 34,6; Ž 86,15) a otec (porov. napr. Ex 4,22; Dt 32,6; Oz 11,1; Iz 63,16). Obaja sú stvoriteľmi a ľudom sa zjavujú vo sne ako ich božskí ochrancovia, obaja uzdravujú (porov. KTU 1,16 V-VI; Gn 20,17; Nm 12,13; 2 Kr 20,5.8; Ž 107,20; porov. vlastné meno *rəpā'el* v 1 Krn 26,7). JHWH prebýva v stane (porov. Ž 15,1; 27,6; 91,10; 132,3), ktorý tradícia Pnt nazývala „stan stretávaní“ (porov. Ex 33,7-11; Nm 12,5.10; Dt 31,14) a pripomína Elov stan, opísaný v príbehu o Elkunirsovi (porov. ANET 519). Stan JHWH mal *qarāšim* „dosky“ (porov. Ex 26-40; Nm 3,36; 4,31), zatiaľ čo Elov sa nazýval *qrš* (porov. KTU 1,2 III 5; 1,3 V 8; 1,4 IV 24; 1,17 V 49). Elov príbytok bol umiestnený medzi kozmické vody (porov. KTU 1,2 III 4; 1,3 V 6; 1,4 IV 20-22; 1,17 V 47-48). Táto téma sa vyskytuje v opise príbytku JHWH v Jeruzaleme (porov. Ž 47,5; Iz 33,20-22; Ez 47,1-12; Joel 4,18; Zach 14,8). Vlastnosti JHWH v Dt 32,6-7 obsahujú niektoré témy, ktoré nájdeme v tradičnom opise Ela, aj niektoré epitetá JHWH nachádzame v Elových.

Zápis o tom, že JHWH prevzal v Sicheme starý Elov titul *'el bərīt*, ilustruje, ako sa odovzdávali kanaánsko-izraelské tradície a ako jahvistické kňazstvo v Izraeli dedilo staré náboženské nauky (porov. aj Ez 16,3a). Izraelské zahrnutie JHWH do staršej postavy Ela nebolo synkretistické, ak El bol súčasťou pôvodného izraelského náboženského dedičstva. No ak išlo o synkretizmus, bol to synkretizmus rôznych izraelských predstáv a jednu z nich proroci nakoniec schvaľovali⁶⁴.

4.2.3 JHWH a ženské božstvá: Ašera, Anat, Aštart

V období sudcov je Ašera len vzácné doložená ako samostatná izraelská bohyňa (porov. Sdc 6 a spoločné zmienky s Baalom). Kritizuje sa tu len ašera, symbol nazvaný podľa bohyne, nie ona sama. Jej meno sa neobjavuje ani ako teoforický prvok v hebr. vlastných menách. Od 80-tych rokov 20. stor. sa na základe nálezov nápisov v Kuntillet 'Ajrud a Chirbet el-Kom pokladá za

⁶⁴ Porov. SMITH, *The Early History of God*, 32-43. Pre viac detailov o vzťahu Ela a JHWH pozri tiež SMITH, *The Origins of Biblical Monotheism*, 140-142; DEL OLMO LETE, *La Religion Cananéenne*, 178-181; ALBERTZ, *A History of Israelite Religion in the Old Testament Period*, 76-79; DAY, *Yahweh and the Gods and Goddesses of Canaan*, 181-184.

izraelskú bohyňu a manželku JHWH v IA. Ašera ako bohyňa raného Izraela sa spomína zrejme v Gn 49,24-26, v Jakubovom požehnaní Jozefa, ktoré obsahuje božské epiteta, vrátane dvoch titulov Ašery: „prsia a lono“ (Gn 49,25e). Epiteta nemôžu patriť bohyni Anat, ktorá vystupovala v páre s Ašerou (porov. napr. KTU 1,6 II 27), pretože jej kult sa v IA nedokázal ani v Izraeli, ani vo Fenícii. Bohyňou z Gn 69,25 by teda mohla byť Ašera, lebo jej meno sa spájalo s prirodzenou plodnosťou (porov. napr. Dt 7,13). Aj ugar. pozadie epitet hovorí v jej prospech: „matka bohov“. Iné epiteta („nebesia“, „hlbiny“, „večné vrchy“, „odveké výšiny“) by sa mohli spájať s Elom, a teda v takomto výklade boli El a Ašera izraelskými božstvami, odlišnými od JHWH, ktorý sa vyzýva oddelene v Gn 49,18⁶⁵. Je prirodzené, že v procese asimilácie a nahrádzania kanaánskych božstiev sa Ašera ako manželka prisudzovala JHWH namiesto Elovi⁶⁶. Táto kapitola mohla reprezentovať tradíciu raného štádia izraelskej náboženskej histórie. Ďalšími odkazmi na Ašeru v bibl. literatúre tohto obdobia sú Sdc 2,13; 10,6. V období monarchie sa mužské tituly Ela a Baala pokladali za epiteta JHWH (porov. Dt 33,26-27; Ž 18,14-16). Ženské epiteta z Gn 49,25e zanikli, neboli pripísané JHWH tak ako mužské. V bibl. textoch sa ženská reč objavovala zriedkavo a nepriamo. Aj moderné preklady a komentáre chápu výrazy „prsia a lono“ v čisto prirodzenom význame, napriek božským epitetám, ktoré ich obklopujú. Zreteľný kult bohyně zrejme nepretrval. Materská reč bibl. textov, pôvodne odvodená od bohyně a kultovo prítomná v symboloch ašery, neskôr v kulte JHWH neodkazuje na bohyňu.

Na izraelský kult Ašery a Aštart v období ranej monarchie môže poukazovať dutý kultový štvorcový podstavec z Taanachu z 10. stor. pred Kr. so štyrmi zápismi, znázorňujúcimi božské symboly⁶⁷. Koncom 7. stor. pred Kr.

⁶⁵ Pre viac detailov a diskusiu pozri SMITH, *The Early History of God*, 48-52.

⁶⁶ Na základe motívu Elovej manželky a matky bohov Ašery ako vzťahu dvoch božstiev, ktorý patrí k hlavnej tematike ženského prvku a jeho vzťahu s JHWH, vznikla „nová feministická teológia“. Porov. DEL OLMO LETE, *La Religion Cananéenne*, 183, pozn. 40.

⁶⁷ Na izraelský kult Ašery a Aštart v období ranej monarchie môže poukazovať dutý kultový štvorcový podstavec z Taanachu z 10. stor. pred Kr. so štyrmi zápismi, znázorňujúcimi božské symboly. Spodný zápis zobrazuje nahú ženskú postavu s rukami opretými o hlavu levo po oboch stranách. Touto postavou môže byť Anat, Ašera alebo Aštart, no pre Aštart hovorí doloženie jej kultu v tomto období a jej zobrazovanie s levom v Egypte. Na ďalších zápisoch je okrem iného strom. Tento symbol sa volá ašera, podľa bohyně Ašery. V najvyššom zápise je štvornohé mláďa pripomínajúce mladého bezrohého býka, ktorý v tej dobe v Taanachu predstavoval buď Baala alebo JHWH. Nad zvieraťom je

jahvistická kultová reforma kráľa Joziáša jasne poukazuje na význam, ktorý mala bohyňa v oficiálnom jeruzalemskom kulte ešte v posledných chvíľach monarchie (porov. 2 Kr 23,4-7). Jej kult teda pretrval v predexilovom Izraeli až do vlády kráľa Joziáša, ktorý nariadil jej odstránenie ako podstatnú súčasť svojej deuteronomickej reformy. Ašerin kult takto predstavuje krajnú kanaánsku protijahvistickú odchýlku. Postava bohyne-manželky Ašery bola kultovo najviac degradovaná⁶⁸.

Anat, ktorá mala medzi kanaánskymi ženskými božstvami významné postavenie ako bohyňa lásky a vojny, sa v bibl. textoch spomína vzácné (v onomastikone, porov. Oz 14,9 [HB]) a úplne sa stráca v prospech Ašery, lepšie povedané, stotožňuje sa s ňou. Jej črty sa tiež stali súčasťou bojových vlastností JHWH. Ide o zdvojenú postavu dvoch odlišných a paralelných tradícií či panteónov⁶⁹.

Aštart je známa ako typické fenické apelatívum zo Sidonu a jej kult sa praktizoval aj v Izraeli. V bibl. tradícii predstavovala zúrivosť baalovského kultu. Tvorila s Baalom pár ako syntetické vyjadrenie kanaánskeho kultu (porov. Sdc 2,13; 10,6; 1 Sam 7,3-4; 12,10; 31,10). Šalamún uctieval Aštart zo Sidonu (porov. 1 Kr 11,5.33; 2 Kr 23,13), čo je tradičným vyjadrením oficiálneho začlenenia Izraela do fenického náboženského kontextu v rámci politickej organizácie. Kult plodnosti, ktorú táto bohyňa predstavovala, pretrvával v starobyľom Izraeli ako viera a kultová prax poľnohospodárskeho obyvateľstva a jeho vedúcich predstaviteľov. Dokazuje to začlenenie jej kultu do kráľovskej ideológie. Do tohto kontextu a pod vplyv asýrskeho panteónu môžeme umiestniť neskorší kult Kráľovnej nebies (porov. Jer 7,17; 44,15-19.25), ktorý

slnečný disk, symbol slnečného božstva, ktorý sa objavuje s väčšinou božstiev v ikonografii tohto obdobia. Tento podstavec teda potvrdzuje, že v 10. stor. pred Kr. bol v tejto oblasti polyteizmus a v Taanachu sa uctieval boh, JHWH alebo Baal, bohyňa, zrejme Aštart, a bola tu úcta k ašere, ktorá mohla symbolizovať bohyňu Ašeru. Podľa Sdc 1,27 by Taanach mohol byť kanaánskym mestom až do obdobia monarchie a po nástupe dávidovskej dynastie sa stal izraelským. Napriek tomu si však mohol zachovať kanaánske kultové tradície. Pre bližší výklad nálezů v Taanachu pozri SMITH, *The Early History of God*, 52-54; ZEVIT, *The Religions of Ancient Israel*, 318-325.

⁶⁸ Pre viac detailov pozri SMITH, *The Early History of God*, 47-54; SMITH, *Yahweh and Other Deities in Ancient Israel*, 198-206; DEL OLMO LETE, *La Religion Cananéenne*, 181-184; DAY, *Yahweh and the Gods and Goddesses of Canaan*, 184-186.

⁶⁹ Porov. DEL OLMO LETE, *La Religion Cananéenne*, 184; SMITH, *The Early History of God*, 54.

z politických dôvodov spochybňoval kult JHWH ako alternatívny, no táto bohyňa nemala miesto v nižších vrstvách izraelského panteónu⁷⁰.

4.2.4 JHWH a Baal

V ugar. panteóne bol prístupnejším bohom, popri najvyššom božstve, kráľ bohov Baal. V 1. tis. pred Kr. sa presadil ako najvyšší boh Sýropalestíny s charakterom boha dažďa-búrky, vojny a plodnosti. Poznáme niekoľko miestnych názvov Baala (z Peoru, zo Sichemu, z Ekronu). V IA jeho kult súperil s kultom JHWH (porov. Sdc 2,11-13; 3,7; 1 Sam 7,3-4; 12,10) o priestor, ktorý zanechal El⁷¹. Ich vzťah je asimilačný a antagonistický zároveň.

Bibl. tradícia ich stavia proti sebe. Baal je stelesnením ohavnosti (*bōšet*) a jeho kult je plný obscénosti. Podľa M. S. Smitha príbeh o Gedeonovi v Sdc 6 slúži ako paradigma toho, ako verní jahvisti v ranej fáze izraelských dejín vykoreňovali úctu k Baalovi a Ašere (porov. Sdc 6,25-32)⁷².

Historický obraz izraelského kultu Baala je ťažké rekonštruovať. Treba rozlišovať medzi starším materiálom a jeho použitím v Sdc a redakciou z obdobia neskoršej monarchie, teda z 8. stor. pred Kr. a neskôr. Informácia o Baalovi a Ašere v Sdc 6 sa javí staršia, akoby vložená do štruktúry príbehu a pravdepodobne slúžila ako historický prameň pre neskoršie polemiky. Neskoršia redakcia a výklad potvrdzujú, že v období sudcov si Izraeliti uctievali kanaánskeho boha dažďa Baala a Ašeru na úkor JHWH, čo dosvedčujú staršie textové vrstvy, najmä vlastné mená s teoforickým prvkom *ba'al*. Dá sa zhrnúť, že baalovská reč, kritizovaná počas monarchie, sa v období sudcov používala a vlastnosti Baala a JHWH sa pravdepodobne prekrývali⁷³. Aj najstaršia izraelská poézia používa obrazy vlastností Baala na opísanie JHWH ako božského bojovníka, bojujúceho za oslobodenie Izraela (porov. Sdc 5,4-5;

⁷⁰ Porov. DEL OLMO LETE, *La Religion Cananéenne*, 184-185; ZEVIT, *The Religions of Ancient Israel*, 653, pozn. 77.

⁷¹ El asimiloval s JHWH bez boja, pretože ten bol ako El najvyšším bohom. Baal je druhotný boh, silný i slabý. Môžeme tu vidieť aj boj nomádov s usadlíkmi s ich rôznymi náboženskými tradíciami. Porov. DEL OLMOLETE, *La Religion Cananéenne*, 185 a pozn. 44.

⁷² Gedeon sa pôvodne volal Jerubbaal, čo je meno s teoforickým prvkom *ba'al* (porov. napr. Sdc 7,1). Pre podrobnejší výklad tohto mena a s ním spojený náboženský problém pozri SMITH, *The Early History of God*, 45-46.

⁷³ JHWH-El, boh otcov (kmeňa polonomádov), si osvojil vlastnosti a funkcie boha mestského a usadeného obyvateľstva Baala. Pre viac detailov pozri DEL OLMO LETE, *La Religion Cananéenne*, 185-190.

Ž 29)⁷⁴. Očista od Baalovho kultu vyvrcholila v deuteronomickej reforme kráľa Joziáša. Výrazom, ktorý vyjadruje túto kultovo-náboženskú zvrhlosť, je „hriech Jeroboama“. Podľa G. del Olmo Leta v ňom v skutočnosti išlo o decentralizáciu kultu JHWH s prepožičaním inštitucionálneho charakteru svätyni v Beteli a Dane proti Jeruzalemu, čo sa pre šírenie Baala a jeho kultových symbolov chápalo ako baalizácia. Je to však anachronická a skreslená interpretácia: JHWH sa uctieval s Baalom a Ašerou v jeruzalemskom chráme až do konca monarchie. K tomuto historiografickému odsúdeniu sa musí pripojiť prorocké. Obrana „JHWH samého“ sa stala hlavným motívom jeho ohlasovania. Intenzívne odsudzovanie Baala v Oz 2,18-19 predpokladá trvalý postoj a jeho dobre zavedený a zakorenený kult⁷⁵.

4.3 Konceptia božstva v Izraeli

Obraz, ktorý Biblia podáva o svojom Bohu, je zložitý⁷⁶. Tá istá Biblia, čo uvádza koncepciu božstva ako jediného Boha, JHWH, stvoriteľa sveta a „usmerňovateľa“ dejín, ktorý si vyvolil Izrael za svoj ľud, aby svedčil o jeho existencii a činoch pred všetkými ľuďmi, a s ním a preňho uzavrel „zmluvu“, kde sa Izrael zaväzuje správať sa podľa morálnej a teologickej normy, ktorá ho odliší a oddelí od iných národov, tá istá Biblia spomína náboženský svet obdobia ešte pred usadením sa Izraela aj s jeho kráľovstvami, keď Hebreji preberali koncepcie božstva svojich susedov. Aj staré izraelské texty môžeme podrobiť rovnakej analýze štyroch božských stupňov ako ugaritské. Ako ugar. literatúra, tak aj Biblia sa vyjadruje jazykom božskej rady a rodiny a tiež špecifických božstiev. Najskôr musíme vziať do úvahy zložitost' niektorých

⁷⁴ Spor medzi Baalom a JHWH bol teda problémom obdobia monarchie, a nie obdobia sudcov. V období monarchie totiž Baal predstavoval hrozbu najmä zásluhou Achaba a Jezabel. Na texty Sdc 6–7 sa pozeralo z tejto perspektívy. Na základe traumatizujúcich udalostí z 9. stor. pred Kr. neskoršia tradícia pokladala Baala za hrozbu pre jahvizmus od obdobia sudcov po obdobie monarchie, hoci v období sudcov ňou nebol. Porov. SMITH, *The Early History of God*, 43-47.

⁷⁵ Porov. DEL OLMOLETE, *La Religion Cananéenne*, 190-194.

⁷⁶ HB sa dlho chápala ako odsúdenie cudzích božstiev. Hoci mnohé bibl. texty ich odsudzujú, mnohé iné pasáže ukazujú, ako raný Izrael akceptoval skutočnosť božstiev, ktoré uctievali iné národy. Bibl. postoj voči nim nie je vyhranene negatívny. Pre historický vývoj monoteistického svetonázoru pozri tiež SMITH, *God in Translation*, kde autor ukazuje komplexnosť postojov v Izraeli voči cudzím božstvám a istý druh ekumenizmu, založený na rešpektovaní miestnych tradícií, a nie na dnešnej predstave univerzálneho náboženstva.

izraelských svedectiev: 1. Ugar. literatúra ponúka systematickejší obraz než bibl. texty, ktoré vykazujú len stopy tejto systemizácie prirovnaním. Musíme pripustiť, že celá myšlienka božskej rodiny v LB v Ugarite a iných levantských kultúrach sa líšila od neskorších štátov, Izraela a jeho susedov, v IA. Je teda ťažké mať istotu, že celá vyššie uvedená paradigma zostala neporušená v spoločnostiach Izraela a jeho susedov. 2. Časom sa mená božstiev v Izraeli aj u jeho susedov čoraz menej podobali na ugaritské. 3. Nasledujúce schémy stupňov slúžia len na lepšie pochopenie posunu v božstve Izraela a nezahŕňajú všetky dostupné svedectvá ani dôležité informácie, ktoré nemáme. 4. Schémy sa zrejme historicky prekrývali a nenasledovali za sebou. 5. V dejinách izraelského náboženstva boli v dialógu a konflikte vždy viaceré panteóny. Môžeme predpokladať, že ich štruktúra sa odlišovala od svätyne k svätyni a od regiónu k regiónu. M. S. Smith predstavuje tieto panteóny lineárne, aby bola zrejماً komplexnosť izraelského usporiadania božstva. Z tohto uhla pohľadu pokladá za najlepšie použiť pre izraelské božstvá jazyk rodiny⁷⁷.

4.3.1 Panteón predmonarchického Izraela

Štyri stupne panteónu predmonarchického Izraela mohli vyzeráť nasledovne:

1. El a Ašera,
2. Baal, Aštar, Šachar, Šalim, Rešef, Deber, JHWH, outsider z Edomu/Midiánu/Paranu/Seiru/Sinaja,
3. ?
4. poslovia (anjeli) a služobníci.

Meno El v slove Izrael naznačuje, že tento boh, a nie JHWH, bol v najstaršom izraelskom panteóne pôvodnou hlavou božskej domácnosti. „Prsia a lono“ z Gn 49,25e znie ako Elova manželka Ašera. Druhý stupeň božských detí zahŕňa Baala a Aštar, Šachara (porov. Iz 14,12) a Šalima, Rešefa a Debera. Ako Baal v ugar. panteóne, aj JHWH je outsiderským vojnovým a búrkovým bohom, ktorý si kliesni cestu na vrchol panteónu. V bohoch prvých dvoch stupňov vidíme usporiadanie síl či vyjadrenie autority vo svete. Vysvetľuje to dominantnosť JHWH v ranom Izraeli a prežitie obrazu El Eljona na vrchole panteónu, čiže obraz Baala a Ela z ugar. panteónu. Pokiaľ ide o tretí stupeň,

⁷⁷ Porov. SMITH, *The Memoirs of God*, 105-119.

z tohto obdobia nie je doložená nijaká postava. Možno tento stupeň neexistuje; no zachováme ho, lebo rozprávania si ho vyžadujú (napr. najstarší sluha Abrahámovej domácnosti Eliezer z Gn 24,2; Becaleel a Oholiab z Ex 35–36). Postavy zo štvrtého stupňa sú v ranom Izraeli bežné, predovšetkým ako anjeli. V tomto období je „anjel“ jednoducho výrazom pre božieho posla a ako taký je božský.

Situáciu prvých dvoch stupňov panteónu raného Izraela zachovávajú dva neskoršie bibl. texty. Prvý, Ž 82, predstavuje JHWH na scéne božskej rady, no nie ako jej vodcu. Ž 82 je polemikou namierenou proti starému pohľadu na svet, čo upozorňuje na to, že ten starý pohľad má podľa autora žalmu ešte nejaký vplyv. Druhým textom je Dt 32,8-9. Tieto verše hovoria o bohu, ktorý predsedá božskému zhromaždeniu a nie je to JHWH. Tieto dva texty podľa M. S. Smitha zobrazujú tradičné myšlienky, ktoré boli v ranom Izraeli hlavné. Pre ich odmietanie starého pohľadu na svet je jasné, že vznikli zrejme až v 8. či 7. stor. pred Kr. alebo neskôr⁷⁸.

4.3.2 Panteón raného monarchického Izraela

Prvá polovica monarchického obdobia vykazuje posun k JHWH-Elovi ako hlavnému bohu:

1. JHWH-El, kráľ bohov, a jeho manželka Ašera,
2. slnko, mesiac a nebeské zástupy,
3. ?
4. poslovia (anjeli), Rešef, Deber.

JHWH a El boli stotožnení hneď pri vzniku kráľovstva, ak aj nie skôr v mnohých častiach Izraela⁷⁹.

Kolaps prvých dvoch stupňov zapríčinilo stotožnenie Ela, hlavy panteónu, s JHWH, bývalým členom druhého stupňa. Teraz je na čele najvyššieho stupňa JHWH-El, čo zahrnuje vojenskú úlohu a moc vedúceho člena

⁷⁸ Pre viac detailov pozri SMITH, *The Memoirs of God*, 108-110.

⁷⁹ Poetický paralelizmus JHWH a Ela v poézii Balaámovho prorocstva (porov. Nm 23–24) naznačuje silnú zajordánsku tradíciu, ktorá stotožnila dvoch pôvodne oddelených bohov. Aj príbeh Elkánu a jeho ženy Anny (porov. 1 Sam 1–3) vo svätyni v Šíle hovorí o Elovej tradícii v stanovnej svätyni, o jeho zvyku zjavovať sa vo sne a role pomocníka pri neplodnosti. V scéne s božským zhromaždením v 1 Kr 22,19 je JHWH obklopený nebeským zástupom ako El v ugar. textoch. Z textu je zjavné, že JHWH má predsednícke miesto, ktoré predtým patrilo Elovi. Porov. SMITH, *The Memoirs of God*, 110-111.

druhého stupňa predmonarchického panteónu. Táto identifikácia na prvý pohľad odporuje diskusii o Dt 32 a Ž 82 z predchádzajúcej podkapitoly, ktorá ich rozlišuje. Staršia myšlienka o El Eljonovi a iných bohoch sa zrejme počas raného kráľovstva upravila v kontexte, kde sa na JHWH a Ela pozeralo ako na JHWH-Ela, už odmietnutého v iných kontextoch (porov. Ž 82) a použitého na účely rétorickej prezentácie v ešte iných kontextoch (porov. Dt 32). Je nepravdepodobné, že El Eljon bol významný v štátnom náboženstve tohto obdobia. No je možné, že El či JHWH s vlastnosťami Ela boli veľmi uctievaní v rodinnom náboženstve. Ako výsledok tohto stotožnenia zrejme JHWH-El získal za manželku Ašeru. To by dávalo zmysel, keby JHWH a Ašera boli na vrchole izraelského panteónu. Ak boli, v tejto dobe sa Ašera zrejme nespájala so symbolom. Aj kritický odkaz na Kráľovnú nebies v Jer 7,18; 44,17 naznačuje potvrdenie hlavnej bohyně v neskoršom monarchickom Izraeli⁸⁰. Ako výsledok stotožnenia JHWH s Elom sa s JHWH-Elom spája astrálna rodina, ktorá sa objavuje v 1 Kr 22,19. Aj Jób 38,6-7 môže vyjadrovať zmienku o nebeskom zástupe s hlavným bohom. „Ranná hviezda“ zodpovedá v básnickom paralelizme „božským bytostiam“ tak ako „hviezdy“ „Elovým deťom“ z KTU 1,10 I 3-4⁸¹. Aj za polemikou proti babylonskému kráľovi z Iz 14,12-14 leží starobylá astrálna asociácia⁸².

Z druhého stupňa bol vyhodенý boh, ktorý doň tradične patrila, Baal, zrejme preto, lebo ohrozoval JHWH-Ela. V príbehoch 1 Kr 17–19 sa prvýkrát ukazuje izraelské odmietnutie iného božstva. Rôzne národy mali vo zvyku svoje božstvá stotožňovať či uznávať ako iné. Kráľ Achab a iní Izraeliti akcep-

⁸⁰ O historickej rekonštrukcii, sledujúcej Ašerin zostup od bohyně v ugar. textoch k ašere ako symbolu v starobylom Izraeli, sa diskutuje od polovice 80. rokov 20. stor. Mnohí učitelia zastávajú názor, že Ašera bola bohynou, uctievanou v Jeruzalemskom chráme JHWH, a preto sa pokladala za jeho manželku. Iní slovo „ašera“ pokladajú za symbol JHWH a ďalší tu vidia fenický vplyv, a to vo význame „svätyňa“. Pre detailnejšiu diskusiu pozri SMITH, *The Memoirs of God*, 112.

⁸¹ Porov. SMITH, *The Memoirs of God*, 112-113.

⁸² Kráľ je obvinený z pokusu vystúpiť na nebesia a vyvýšiť svoj trón „nad božie hviezdy“. Kráľ je nazvaný Šachar (Zornička), čo je jeden z astrálnych bohov Ugaritu a panteónu raného Izraela. Táto pasáž zrejme naráža na starý príbeh o Šacharovom neúspešnom pokuse o moc v panteóne, ktorý sa mohol stať základom pre neskorší príbeh o nebeskom boji medzi Božimi anjelskými silami a padlými anjelmami, ale na jeho polyteistické pozadie sa zabudlo. Šachar sa často objavuje ako prvok v hebr. menách. Súmrak (Šalim) sa vyskytuje zriedkavejšie. V tomto štádiu izraelského náboženstva sa ako božstvá objavujú aj slnko a mesiac. Stará myšlienka astrálnej rodiny, kedysi spájanej s Elom, pokračovala s JHWH-Elom. SMITH, *The Memoirs of God*, 113.

tovali, že izraelský JHWH-El sa dá interpretovať ako fenický Baal, keďže obaja boli bohmi búrky. No tradícia za Eliášovými príbehmi to odmietala. Toto sa však nesmie zamieňať so všeobecným odmietnutím cudzích božstiev, ktoré sa objavilo v neskoršej monarchii. Odmietnutie Baala mu predchádzalo.

V textoch, ktoré máme, sa nevyskytuje nijaká postava z tretieho stupňa. Štvrtý stupeň pokračuje zvyčajnými postavami poslovských božstiev. V Hab 3,5 nachádzame zaujímavé predstavenie Rešefa a Debera ako členov božskej vojenskej jednotky, sprevádzajúcej hlavné božstvo. V ugar. literatúre títo bohovia patrili k druhému stupňu. V tomto kontexte však plnia funkciu štvrtého stupňa. Zdá sa, že božstvá druhého stupňa klesajú na štvrtý. Ak je to tak, je to dôležité, pretože to poukazuje na proces, ktorý viedol k neskoršej degradácii božstiev druhého stupňa na štvrtý⁸³.

4.3.3 Izraelské panteóny v konflikte v období neskoršej monarchie

Koncom monarchie vidíme aspoň dva modely panteónov v konflikte⁸⁴. Prvý sa podobá na model z ranej monarchie:

1. JHWH-El a Ašera a/alebo Kráľovná nebies,
2. slnko, mesiac a hviezdy,
3. ?
4. poslovia (anjeli) a služobníci.

Ašeru predstavoval symbol z 2 Kr 21,3 a socha z 2 Kr 21,7. Odkaz na Kráľovnú nebies v Jer 7,18; 44,17 (zrejme pod mezopotámskym vplyvom) pripomína, že JHWH-El si zachoval manželku. Spolu s JHWH sa spomína aj nebeský zástup v Sof 1,5 a 2 Kr 21,5. Text Ez 8–10 môže obsahovať odkaz na obraz bohyně v božom dome (porov. Ez 8,5) a akýsi druh uctievania slnka (porov. Ez 8,14).

Izraelský panteón, zobrazený v Dt a zrejme prevládajúci v období neskoršej Joziášovej monarchie, vyzerá podstatne inak:

1. JHWH-El,
2. nič,
3. „satan“ (porov. Jób 1–2; Zach 3).
4. poslovia (anjeli) a služobníci.

⁸³ Porov. SMITH, *The Memoirs of God*, 114.

⁸⁴ Porov. SMITH, *The Memoirs of God*, 114–119.

Na najvyššom stupni panteónu zostal len JHWH. Ašera bola degradovaná. Jej symbol sa možno stal súčasťou kultu JHWH, a potom sa dokonca odmietal (porov. 2 Kr 18,4; 21,3.7). Proti božskému páru JHWH a Ašere na vrchole božskej domácnosti sa postavili niektorí proroci a deuteronomickí reformátori z 8. stor. pred Kr., ktorí Ašeru pretvorili do prijateľnejšej formy, ako napr. personifikovanú Múdrosť, taktiež znázornenú ako strom (porov. Prís 3,18 atď.)⁸⁵.

V druhom stupni sú starobylé astrálne božstvá izraelského náboženstva, slnko, mesiac a hviezdy, v rámci kultu JHWH kritizované (porov. 2 Kr 23). V tomto novom panteóne sa ich úcta odmieta. Je možné, že kritiku astrálnych božstiev vyvolala hrozba novoasýrskeho astrálneho kultu, čo naznačuje nárast astrálneho symbolizmu v tej dobe. Nová hrozba zrejme niektorých v Izraeli inšpirovala, aby sa obrátili proti starobylým božstvám, ktoré boli v Izraeli tradičné a domáce. Túto zmenu vidíme nielen pri astrálnych božstvách, ale aj v odkazoch napr. na Tammuza (porov. Ez 8,14). Tento boh bol pôvodne mezopotámsky, a tak hrozba asýrskeho vplyvu bola podložená. Kráľovná nebies mala v tomto období podobný osud. Zrejme došlo k stotožneniu mezopotámskej bohyně Ištar s domácou bohýňou Aštart. Ak je to tak, potom mnohí Izraeliti akceptovali, že ich miestna bohýňa sa interpretovala ako asýrska.

Izraeliti teda odmietli cudzie božstvá a obrátili sa aj proti starobylým tradičným božstvám okrem JHWH. Božstvá starobylého druhého stupňa so špecifickými božstvami boli tiež zavržené, zatiaľ čo niektoré stránky s nimi spojené, ako myšlienka božskej rady, pretrvali.

Znaky tohto veľkého posunu vidno v novej božskej hierarchii, najmä v najnižšom stupni izraelského panteónu. Tak ako stredné stupne, aj tento sa zmenil. Starobylí „boží synovia“ (porov. Ž 29,1), predtým božstvá druhého stupňa, prežili vo forme „božích synov“ (porov. Jób 1,6) a „svätých“ (porov. Zach 14,5), no začali vystupovať ako anjeli, a nie „synovia“ v skutočnom zmysle. S výnimkou JHWH, ktorý zaujal najvyšší stupeň, starobylý druhý stupeň sa očividne stotožnil so štvrtým. Tento posun ukazuje, ako starobylý počet sedemdesiatich bohov z ugar. textov prežil v izraelskej zmienke o sedem-

⁸⁵ Pre argumenty pozri SMITH, *The Early History of God*, 94; SMITH, *The Memoirs of God*, 115. S týmto nesúhlasí J. Day. Podľa neho sa Ašera v ugar. textoch, SZ a iných známych prameňoch ani raz nespája s Múdrosťou. Okrem toho, vzťah Múdrosť k JHWH v Prís je skôr dcérsky, ako manželský (porov. Prís 8,22). Porov. DAY, *Yahweh and the Gods and Goddesses of Canaan*, 185-186.

desiatich anjeloch, po jednom pre každý zo sedemdesiatich národov sveta (porov. 1 Hen 89,59; 90,22-25; Targum Pseudo-Jonatan Dt 32,8 atď.). Sú to sily, ktoré konajú v mene svojich ochranných bohov a vzdávajú vďaka moci tohto božstva. Anjeli v neskoršej tradícii teda nie sú nezávislými bohmi. Druhý stupeň prešiel aj ďalšími zmenami. Zjednotenie druhého a štvrtého stupňa viedlo k stotožneniu božstiev druhého stupňa s anjelmi zo štvrtého⁸⁶.

Štyri stupne nového izraelského panteónu ukazujú významnú spojitosť so skoršími a súdobými panteónmi Izraela. S vypustenými strednými stupňami nový izraelský panteón tvorí jeden všemohúci boh a nižšie božstvá. V novona-

⁸⁶ V neskoršej apokalyptickej literatúre títo anjeli uplatňujú veľkú moc a odzrkadľujú vysoké postavenie, ktoré sa kedysi spájalo so starobyľým druhým stupňom. Niektorí anjeli prejavili takú veľkú moc, že sa zdá, akoby boli tesne pod úrovňou jediného boha z vrcholného stupňa. Táto moc ich umiestňuje blízko nebeského trónu a dostávajú vlastné mená, čo predtým u anjelov nebolo zvykom, zrejme ako znak svojho povýšenia. V kontexte povýšenia a rebelského pádu anjelov môžeme chápať premenu satana z božského odporujúceho anjela, ktorý patrí k božským deťom, na postavu zlého, známeho z neskoršej izraelskej literatúry (porov. napr. Jub 23,29) a NZ (porov. napr. Lk 11,15-19). V HB nejde o meno, ale o titul s významom „odporca“ v politickom a vojenskom zmysle alebo „žalobca“ v právnom zmysle. Od Zach a Jób 1–2 vidíme, že satan slúži ako špeciálny robotník v božskej domácnosti, a preto môže byť zaradený do tretieho stupňa. Zdá sa, že satan znázorňuje funkciu na vyjadrenie božského súdu, zatiaľ čo boh z vrcholného stupňa, ktorý ho ním poveruje, prejavuje milosrdenstvo a súcitu. Je zjavné, že postava satana je podriadená tomuto bohu a odvádza od neho svoju skutočnosť. V neskoršej izraelskej literatúre je táto postava vzdialená od božstva, neprebýva v nebi s božskou radou, ale v podsvetí a je nezávislá od božskej vôle. Otázkou je, prečo sa udiala táto premena satana z nebeskej postavy na pekelnú. M. S. Smith ponúka jednoduchý dohad. V predexilovom období sa svet chápal ako trojúrovňová konštrukcia, pozostávajúca z nebies, zeme a podsvetia. Božstvá žili v nebi a podsvetí. Postavy z druhého stupňa vzájomne súperili v zóne zeme. V poexilovom období táto konštrukcia sveta zahrnula ľudský posmrtný život, zrejme pod vplyvom iných kultúr. Predtým všetci ľudia s možnými kráľovskými výnimkami šli do podsvetia (bibl. šeólu), nejasej skutočnosti pre zomrelých. V helenistickom a rímskom období šli buď do neba, miesta večného požehnanja, alebo do pekla, ktoré sa teraz vníma ako miesto strašného trestu. Nebo a peklo sa stalo novou paradigmou pre posmrtný život namiesto šeólu. S týmto posunom prišiel božský personál s vládou nad týmito skutočnosťami. Starobyľý boh smrti, zavrhnutý v izraelskej novej, monoteistickej koncepcii, prestal pôsobiť ako vládca podsvetia. Je možné, že satan prevzal starú moc boha smrti, no nie s jeho mocou zabíjať, ale s úlohou trestať hriešnikov po smrti. Satan, ktorý už bol pokladaný za legálneho politického nepriateľa, stal sa kozmickým nepriateľom, zrejme pod vplyvom porovnateľných postáv z perzského či grécko-rímskeho kontextu. Stal sa zosobneným kozmickým princípom opozície božskej vôle a ľudského života. No aj tak závisí od skutočnosti, ktorú udržiava Boh. Keď sa Boh vyčlení zo systému, postava satana stratí význam či podstatu. Zlý závisí od dobrého. Porov. SMITH, *The Memoirs of God*, 117-119. Pre charakteristiku satana pozri aj ŠTRBA, *Satanov anjel*, 123-143.

konfigurovaných nebesiach bolo tomuto jednému najvyššiemu božstvu podriadených menej mocností a ich moc sa odvádza od tejto „Jednej Mocnosti“. Tento nový, redukovaný „panteón“ neskoršej monarchie bol vo svojom videní skutočnosti podstatne monoteistický.

Záver

Polyteistickú koncepciu božstva SBV, teda vo všeobecnosti toho, čo je väčšie než človek, bibliisti nechápu ako súbor niekoľkých bohov a bohýň, ale ako systém usporiadanej interakcie vo svete božstva, ktorý pomáha organizovať svety živých a mŕtvych. Takýto panteón sa dá charakterizovať pomocou matrice štvorstupňovej hierarchie božstiev: autoritatívnych, hlavných aktívnych, remeselníckych a poslovských. Taktiež možno povedať, že hlavnými koncepciami na vyjadrenie reality v božstve sú božská rada a božská rodina. Pri tomto zovšeobecnení môžeme vidieť rozdiely v Ugarite a Izraeli. Obraz ugar. božstva ako rodiny môže kontrastovať s izraelskými textami. Zatiaľ čo vyjadrovací štýl v zmysle rady v Izraeli pokračoval, metafora rodiny sa vytrácala. Zachoval sa systém vedený hlavným bohom, možno jeho manželka, nižšie či podriadené božstvá, astrálne subjekty a sluhovia-poslovovia. Skrátka, koncepciou izraelského polyteizmu je božské zhromaždenie s JHWH ako hlavou. Pre redukciu polyteizmu na túto paradigmu bibliisti nazvali túto koncepciu izraelského božstva „henoteizmus“. V tejto forme polyteizmu nie sú ďalšie súperiace väčšie božstvá alebo zhromaždenia a vyjadrovací štýl v zmysle božskej rodiny je nevyvinutý (porov. napr. Dt 32,8-9). Izraelský boh sa však stále pokladá za otca, nie božskej rodiny, ale Izraela (porov. Dt 32,6). S ďalším redukovaním členov božskej rady neskoršia izraelská tradícia pokladala túto štruktúru za druh monoteizmu. Neskorší monoteizmus predpokladá, že božstvo sa rovná individuálnej postave. Stratou stredných stupňov panteónu či starších generácií božstiev sa status JHWH stal úplne výnimočným v porovnaní s opismi babylonského Marduka alebo asýrskeho Aššura, ktorých moc bola absolútna, no nie exkluzívna. Bez božskej rodiny či stredných vrstiev panteónu charakter moci JHWH nemá analógiu. JHWH nielenže nemá v panteóne rovného, ale stáva sa tiež bezprecedentným⁸⁷.

⁸⁷ Porov. SMITH, *The Origins of Biblical Monotheism*, 77-80.

Zoznam použitej literatúry

- ALBERTZ, Rainer: *A History of Israelite Religion in the Old Testament Period* (The Old Testament Library). Vol. I: From the Beginnings to the End of the Monarchy, Louisville: Westminster/John Knox Press, 1994.
- ALBERTZ, Rainer: Personal Piety. In: Francesca Stavrakopoulou – John Barton (eds.): *Religiose Diversity in Ancient Israel and Judah*, New York: T&T Clark International, 2010, 135-146.
- ALING, Charles – BILINGTON, Clyde: *The Name Yahweh in Egyptian Hieroglyphic Texts* [online]. [cit. 2013-01-28]. Dostupné na internete: <http://www.biblearchaeology.org/post/2010/03/08/The-Name-Yahweh-in-Egyptian-Hieroglyphic-Texts.aspx#Article>
- DAVIES, Philip: Urban Religion and Rural Religion. In: Francesca Stavrakopoulou – John Barton (eds.): *Religiose Diversity in Ancient Israel and Judah*, New York: T&T Clark International, 2010, 104-117.
- DAY, John: Yahweh and the Gods and Goddesses of Canaan. In: Walter Dietrich – Martin A. Klopfenstein (eds.): *Ein Gott Allein? JHWH-Verehrung und biblischer Monotheismus im Kontext der israelitischen und altorientalischen Religions-Geschichte*. 13. Kolloquium der Schweizerischen Akademie der Geistes- und Sozialwissenschaften 1993, Freiburg: Universitätsverlag Freiburg Schweiz, 1994, 181-196.
- DAY, John: *Yahweh and the Gods and Goddesses of Canaan*, London: Sheffield Academic Press, 2002.
- DEL OLMO LETE, Gregorio: La religion cananéenne des Anciens Hébreux. In: Gregorio del Olmo Lete (ed.): *Mythologie et Religion des Sémites Occidentaux*. Vol. II: Émar, Ougarit, Israël, Phénicie, Aram, Arabie (Orientalia Lovaniensia Analecta 162), Leuven: Peeters Publishers, 2008, 165-265.
- DEL OLMO LETE, Gregorio (ed.): *Mythologie et Religion des Sémites Occidentaux*. Vol. I: Ébla, Mari; Vol. II: Émar, Ougarit, Israël, Phénicie, Aram, Arabie (Orientalia Lovaniensia Analecta 162), Leuven: Peeters Publishers, 2008.
- EDELMAN, Diana: Cultic Sites and Complexes beyond the Jerusalem Temple. In: Francesca Stavrakopoulou – John Barton (eds.): *Religiose Diversity in Ancient Israel and Judah*, New York: T&T Clark International, 2010, 82-103.
- GILMOUR, Garth: An Iron Age II Pictorial Inscription from Jerusalem Illustrating Yahweh and Asherah [online], *PEQ* 141 (2/2009) 87-103. [cit. 2013-01-21]. Dostupné na internete: http://www.academia.edu/438637/An_Iron_Age_II_pictorial_inscription_from_Jerusalem_illustrating_Yahweh_and_Asherah
- JUHÁS, Peter: K etymológii Božieho mena JHWH. In: Jozef Tiňo (ed.): *Exodus* (KSZ 3), Trnava: Dobrá kniha, 2013, 148-149.
- KARDIS, Kamil: Geografické a náboženské prostredie náboženstva Izraela. In: Mária Kardis – Daniel Slivka (eds.): *Izraelský monoteizmus v kontexte dejín starovekého Blízkeho východu*. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie, 15. – 16. 4. 2008 v Prešove, Prešov: GTF PU, 2008, 174-198.
- MESHEL, Ze'ev: Two Aspects in the Excavation of Kuntillet 'Ağrud. In: Walter Dietrich – Martin A. Klopfenstein (eds.): *Ein Gott Allein? JHWH-Verehrung und biblischer Monotheismus im Kontext der israelitischen und altorientalischen Religions-*

- Geschichte*. 13. Kolloquium der Schweizerischen Akademie der Geistes- und Sozialwissenschaften 1993, Freiburg: Universitätsverlag Freiburg Schweiz, 1994, 99-104.
- MESHEL, Ze'ev: *Kuntillet 'Ajrud (Horvat Teman). An Iron Age II Religious Site on the Judah-Sinai Border* [online]. [cit. 2012-08-19]. Dostupné na internete: <http://www.fas.harvard.edu/~semitic/wl/digsites/SLevant/KuntilletAjrud2006/>
- MEYERS, Carol: Household Religion. In: Francesca Stavrakopoulou – John Barton (eds.): *Religiose Diversity in Ancient Israel and Judah*, New York: T&T Clark International, 2010, 118-134.
- NIEHR, Herbert: “Israelite” Religion and “Canaanite” Religion. In: Francesca Stavrakopoulou – John Barton (eds.): *Religiose Diversity in Ancient Israel and Judah*, New York: T&T Clark International, 2010, 23-36.
- SLODIČKA, Andrej: Biblický obraz Boha v kontexte izraelského monoteizmu. In: Mária Kardis – Daniel Slivka (eds.): *Izraelský monoteizmus v kontexte dejín starovekého Blízkeho východu*. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie, 15. – 16. 4. 2008 v Prešove, Prešov: GTF PU, 2008, 199-215.
- SMITH, Mark Stratton: Divine Travel as a Token of Divine Rank, *UF* 16 (1984) 397.
- SMITH, Mark Stratton: Yahweh and Other Deities in Ancient Israel. In: Walter Dietrich – Martin A. Klopfenstein (eds.): *Ein Gott Allein? JHWH-Verehrung und biblischer Monotheismus im Kontext der israelitischen und altorientalischen Religions-Geschichte*. 13. Kolloquium der Schweizerischen Akademie der Geistes- und Sozialwissenschaften 1993, Freiburg: Universitätsverlag Freiburg Schweiz, 1994, 198-206.
- SMITH, Mark Stratton: *The Origins of Biblical Monotheism. Israel's Polytheistic Background and the Ugaritic Texts*, New York: Oxford University Press, 2001.
- SMITH, Mark Stratton: *The Early History of God. Yahweh and Other Deities in Ancient Israel* (The Biblical Resource Series), Grand Rapids: Eerdmans, 2002.
- SMITH, Mark Stratton: *The Memoirs of God. History, Memory and Experience of the Divine in Ancient Israel*, Minneapolis: Fortress Press, 2004.
- SMITH, Mark Stratton: *God in Translation. Cross-Cultural Recognition of Deities in the Biblical World*, Grand Rapids: Eerdmans, 2010.
- SMITH, Mark Stratton: *The Number*, Elektronická komunikácia [2013-01-21], E-mail: mss11@nyu.edu.
- STAVRAKOPOULOU, Francesca: “Popular” Religion and “Official” Religion: Practice, Perception, Portrayal. In: Francesca Stavrakopoulou – John Barton (eds.): *Religiose Diversity in Ancient Israel and Judah*, New York: T&T Clark International, 2010, 37-58.
- STEHLÍK, Ondřej: *Ugaritské náboženské texty. Kanaanské mýty, legendy, žalmy, liturgie, věštby a zařikávání pozdní doby bronzové*, Praha: Vyšehrad, 2003.
- ŠTRBA, Blažej: *Take off your sandals from your feet! An exegetical study of Josh 5,13-15*. (Österreichische Biblische Studien 32), Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien: Peter Lang, 2008.
- ŠTRBA, Blažej: *Take off your sandals from your feet! An exegetical study of Josh 5,13-15*. (Österreichische Biblische Studien 32), Frankfurt am Main – Berlin – Bern – Bruxelles – New York – Oxford – Wien: Peter Lang, 2008.

- TIŇO, Jozef: Nelegitímna náboženská prax biblického Izraela verzus inšpirácia. In: Mária Kardis – Daniel Slivka (eds.): *Izraelský monoteizmus v kontexte dejín starovekého Blízkeho východu*. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie, 15. – 16. 4. 2008 v Prešove, Prešov: GTF PU, 2008, 83-90.
- WEINGREEN, Jacob: *Učebnice biblické hebrejštiny*, Praha: Karolinum, 1997.
- WYATT, Nicolas: Royal Religion in Ancient Judah. In: Francesca Stavrakopoulou – John Barton (eds.): *Religious Diversity in Ancient Israel and Judah*, New York: T&T Clark International, 2010, 61-81.
- ZAJĄC, Ewa: Monolatria czy monoteizm. Droga Izraela ku wierze w Jednego Boga. In: Mária Kardis – Daniel Slivka (eds.): *Izraelský monoteizmus v kontexte dejín starovekého Blízkeho východu*. Zborník z medzinárodnej vedeckej konferencie, 15. – 16. 4. 2008 v Prešove, Prešov: GTF PU, 2008, 68-82.
- ZEVIT, Ziony: *The Religions of Ancient Israel. A Synthesis of Parallaxic Approaches*, London, New York: Continuum, 2001.

Zoznam skratiek a značiek

*	...	predpokladaná, ale nedoložená forma daného výrazu
1 Hen	...	Prvá kniha Henochova
1QM	...	Vojnový zvitok
akk.	...	akkadský
aram.	...	aramejský
BA	...	doba bronzová
bibl.	...	biblický
HB	...	Hebrejská Biblia
hebr.	...	hebrejský
IA I	...	staršia doba železná
IA II	...	mladšia doba železná
IA	...	doba železná
JHWH	...	tetragram Božieho mena
Jub	...	Kniha jubileí
KAI	...	Kanaánske a aramejské nápisy (H. Donner, W. Röllig, 1971 – 1976)
KTU	...	Klinové texty Ugaritu (M. Dietrich, O. Loretz, J. Sanmartín, 1995)
LB	...	mladšia doba bronzová
mimobibl.	...	mimobiblický
MT	...	masoretský text
NZ	...	Nový zákon
PEF	...	Palestínska výskumná nadácia
Pnt	...	Pentateuch
SBV	...	staroveký Blízky východ
sem.	...	semitský
SZ	...	Starý zákon
TDOT	...	<i>Theological Dictionary of the Old Testament</i> (eds. J. G. Botterweck, H. Ringgren, H.-J. Fabry, 1977 – 2006)
ugar.	...	ugaritský
západosem.	...	západosemitský

Zhrnutie

Ako sa vyvíjala koncepcia izraelského božstva v predexilovom období? Odpoveď treba začať hľadať už v Ugarite mladšej doby bronzovej v štvorstupňovej matici jeho panteónu a v dobe železnej vziať do úvahy „kanaánske dedičstvo“ Izraela. Autorka po úvodnej charakteristike pojmu „božstvo“ a stručnom predstavení starších koncepcií božstiev Ugaritu a Kanaánu sústreďuje pozornosť na vývoj koncepcie božstva Izraela v jednotlivých historických obdobiach, ktoré predchádzali exilu. Opiera sa pritom o výsledky výskumu súčasných biblistov, najmä M. S. Smitha, profesora na New York University.

Kľúčové slová: koncepcia božstva, monoteizmus, polyteizmus, doba železná, Izrael

Summary

How did the concept of Israeli deity evolve in the pre-exilic period? The answer should begin to be looked for as early as the Bronze Age Ugarit in the four tiers matrix pantheon and in the Iron Age it is necessary to take into account the “Canaanite heritage” of Israel. After the introductory characterization of “divinity” concept and concise presentation of the concepts of older Ugaritic and Canaanite deities the author focuses on the development of the concept of Israeli deity indifferent historical periods preceding the exile. She builds on the results of current scholars’ research, especially on the work of M. S. Smith, a professor at New York University.

Keywords: Concept of Deity, Monotheism, Polytheism, Iron Age, Israel

Adriana Alexyová
Lužická 3
811 08 BRATISLAVA, Slovenská republika
adrianaalex@yahoo.com

Contents

Treaties

Adriana ALEXYOVA

The Development of the Concept of Deity in the Pre-Exilic Israel 91-125

Massimo Pazzini OFM

Which Language Did Jesus Speak? 126-140

Marcela Andoková

The Figure of David the Penitent in Selected Patristic Commentaries on Psalm 51 141-154

Róbert Horka

Meaning and Interpretation of Psalm titles in Augustine's Commentary on Psalms *Enarrationes in Psalmos*..... 155-177

Helena Panczová

Greek Transitive Verbs Used Intransitively and Linguistic Interpretation of Some Passive Aorists in the Gospel According to Mark (evsci,sqh 15:38; sunh,cqhsan 2:2; hvge,rqh 16:6; metemorfw,qh 9:2)..... 178-197

Abstracts and Reviews 198-212

Communications and References 213-219

Obsah

Štúdie

Adriana ALEXYOVÁ Vývoj koncepcie božstva v Izraeli v predexilovom období	91-125
Massimo PAZZINI OFM Ktorým jazykom hovoril Ježiš?	126-140
Marcela ANDOKOVÁ Postava Dávida kajúcnika vo vybraných patristických komentároch k Ž 51(50)	141-154
Róber HORKA Význam a interpretácia žalmových nadpisov v Augustínovom Komentári k žalmom Enarrationes in Psalmos	155-177
Helena PANCZOVÁ Grécke tranzitívne slovesá používané intranzitívne a lingvistický výklad niektorých pasívnych aoristov v Evanjeliu podľa Marka (ἐσχίσθη 15,38; συνήχθησαν 2,2; ἠγέρθη 16,6; μετεμορφώθη 9,2)	178-197

Poznámky

Abstrakty a recenzie	198-212
Oznamy	213-219